

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

સમનો સન્ન: । (ઋગ્વેદ)
સમનો પ્રમા । (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

[1]

ભાગ્યશીર ઝાડ

ગાંધી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સ્ટડીઝ

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानि प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : १०

ईशुआरी : २०१६

अंक : ८

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुज

परामर्शनसमिति
रतिदास बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंडिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ૦૭ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૨૦૧૬

કવિ-અવાજ

તંત્રી લેખ : લાભશંકર ઠાકર : ઉત્કટ ચેતનાનો કવિ-અવાજ,
યોગેશ જોષી ૬

કવિતા : શેઢેથી ઊડી ગઈ સારસી...(પાંચ ગીતો), હરીશ મીનાશ્રુ ૧૯
ત્રણ ગઝલ, ૧. તરસને જીવતી રાખી, ૨. કહ્યું એમ કોકે,
૩. હિસાબો) ઉર્વીશ વસાવડા ૨૨
તાડ તાદશ, વિભા નાયક ૨૪
વાંચું છું, પ્રફુલ્લ રાવલ ૨૫
ભાષા, કૃષ્ણાદિત્ય ૨૬

વાર્તા : પ્રેમનાં ભે પરિમાણ, સતીશ વૈષ્ણવ ૨૮

આસ્વાદ : કવિ રમણીક સોમેશ્વરની એક અવિસ્મરણીય કૃતિ, રાધેશ્યામ
શર્મા ૩૮

સ્મરણાંજલી :

સર્જનાત્મક ઉત્સર્જન ને ઉત્સર્જનાત્મક સર્જનના લીલાધર :
લાભશંકર ઠાકર (લાઠા), ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૪૧
લાભશંકર, તુમ કો ન ભૂલ પાર્યેગે..., રાધેશ્યામ શર્મા ૪૫
'મરી જવાની મઝા'ના 'માણસની વાત', પરેશ નાયક ૪૯

વિશેષ : જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ દ્વારા શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની સર્જકતા
સન્માનિત થાય છે તે નિમિત્તે, ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૫૪

પ્રસ્તાવના : જીવવું એટલે ચાલવું, રઘુવીર ચૌધરી ૫૮

અભ્યાસ : મનોહર ત્રિવેદીની કવિતા : નિરપેક્ષ નિસર્ગપ્રીતિ, વિનોદ
જોશી ૬૬

મુલાકાત : સિતાંશુ મહેતા સાથે એક મુલાકાત, આરાધના ભટ્ટ ૭૫

આપણી વાત : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ૮૮

આ અંકના લેખકો : ૯૦

લાભશંકર ઠાકર : ઉત્કટ ચેતનાનો કવિઅવાજ

■ યોગેશ જોષી

(છબિકાર : વિવેક દેસાઈ)

તા. ૬-૧-૨૦૧૬ની સવારે મારા દોહિત્રને ‘સ્તોલર’ (Stroller)માં બેસાડીને બગીચામાં જવા નીકળ્યો. ત્યાં કવિમિત્ર હર્ષદ ત્રિવેદીનો ફોન આવ્યો – ‘લાભશંકર ગયા...’

થોડા ધબકારા ચૂકી જઈને હૃદયે થોડી ક્ષણ મૌન પાળ્યું. ટોળાં, અવાજ ઘોંઘાટ શમી ગયાં... કર્ણચેતનામાં તગતગી રહી – વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા.

સર્જક લા.ઠા. જાણે સ્ટેજ પરથી ‘માણસની વાત’ કરતા રહ્યા... ભીતરની લાઇટ્સ સતત ચાલુ રાખીને, દષ્ટિમાં સતત કેમેરા ઓન રાખીને ‘લૉગ’ - ‘મિડલ’ - ‘ક્લોઝ’ શોટ્સ લેતા રહ્યા, ‘સિન્સ’ રચતા રહ્યા, ‘સિક્વન્સિઝ’ રચવાની ક્ષણોમાં નિર્મમ બનીને એડિટિંગ કરતા રહ્યા, ‘ધ્ઝ ધ્ઝ ધ્ઝાકા’ સાથે કવચ તોડતા રહ્યા શબ્દચેતનાનાં ને પ્રવેશતા ગયા અંદર, નકશા વિના, છેક મૂળિયાં સુધી... શબ્દનાં મૂળ પામવા, માણસનાં મૂળ પામવા, લયમાં લખારીય કરતા રહ્યા, લયચેતનાનું રેશમ વણતા રહ્યા, ગમતાનો ગુલાલ કરતા રહ્યા, ને ધબકતાં ધબકતાં ધબકતાં જાણે મંચ પર ધીમે ધીમે ધીમે ઓગળતા ગયા ને અંતે સર્વથા નિ:શેષ થઈ ગયા... સર્વથા નિ:શેષ ?! ના, આ દેખાય છે આંખ સામે લા.ઠા.ના ઇનર-ની ઉત્કટ ચેતનાનો સર્જક-અવાજ... લા.ઠા.ની ને એમના શબ્દની ઇન્ટિગ્રિટીનો આ અવાજ – એમના કવિ-આત્માનો આ વાણીરસ હજીય પામી રહ્યો છે ચેતોવિસ્તાર... હા, હજીયે એમના શબ્દની લાઇટ્સ ચાલુ છે, હા; હજીયે એમની દષ્ટિનો કેમેરા ઓન છે.

દસ વાગે કાઢવાના છે એવું ચિનુભાઈ (ચિનુ મોદી) પાસેથી જાણ્યું. હરિકૃષ્ણ પાઠક

અને હું ‘જલદર્શન’ પહોંચ્યા. નીચે સફેદ વસ્ત્રોમાં ઊભેલા કોઈ દેખાયા નહિ. લિફ્ટમાં ઉપર ગયા. ‘લાભશંકર ઠાકર’ લખેલી નેઈમપ્લેટ જોઈ. ને જાણે કાને પડ્યો લા.ઠા.નો કવિ-અવાજ —

‘મારા નામને દરવાજે
આ હું ખડો રહ્યો
ભીતરના ભોગળ બંધ
અંધ હું ખડો રહ્યો
કલબલતો કલબલતો
પલપલ ખડો રહ્યો.
મારા રામને દરવાજે
હરદમ ખડો રહ્યો.’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

થાય, લા.ઠા. હવે ખડા હશે નિશ્ચેના મહેલને દરવાજે ?! ત્યાં વળી લા.ઠા.નો અવાજ કાને પડે —

‘નિશ્ચેના મહેલમાં તારે વસવું છે ?
ના.
કેમ ?
પુરાઈ જવાની બીક લાગે છે.’

(‘પરબ’, જૂન ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલ

‘દસ કાવ્યો’માંથી ત્રીજું કાવ્ય)

બહાર ચંપલ ઉતારી, ભારે હૈયે અંદર ગયો. રૂમમાં સ્વજનો ઊભા હતા આજુબાજુ; વચ્ચે, લા.ઠા. સૂતા હતા ચોકા પર. શાન્ત, પ્ર-શાન્ત. શમી ગયાં હતાં શબ્દ સાથેનાં તોફાનો, લય સાથેની રમતો... ફિકાશના કારણે ચહેરો ઊજળો લાગતો. શરીર લથડી ગયું હોવાના કારણે ચહેરો થોડો વધારે લંબગોળ લાગતો. કાનની બૂચે વળી ગયેલી... ભર્યા ભર્યા એકાન્તમાં કવિએ આંબળ્યા હશે શબ્દના કાન, તડકાનું પીંછું શબ્દના કાનમાં નાખી કરીય હશે ગલીપચી... ને શબ્દના કાન પકડીને કર્યું હશે ‘ચાઉં માઉં... ચાઉં માઉં...’

નસકોરાંમાં રૂનાં પૂમડાં ભરાવ્યાં નહોતાં... શ્વાસ તો બંધ થઈ ગયો, પણ શ્વાસના બદલે ચાલુ હશે હજી લયની આવન-જાવન ?! કાનમાંય રૂનાં પૂમડાં નહોતાં... કાનમાં, કર્ણચેતનામાં હજીય સચવાયો હશે એમનાં બાના મીઠા કંઠથી વહેતા હાલરડાનો અવાજ ?! —

‘હુલુલુલુ હાલવાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો,
ખીચડી ખાલમાલ રે ભઈ મારો પારણિયામાં પોઢ્યો.’

પ્રશાન્ત ચહેરા પર સંતોષનો; સચ્ચિદાનંદનો ઓરા ઝળહળતો હતો... આંખો મીંચેલી હતી.... મીંચેલી આંખોમાંથી જાણે કવિ-અવાજ પ્રગટતો હતો —

‘આંખની ઉઘાડ-વાસમાં

દૃશ્યપટની કાપકૂપ થતાં થતાં

હવે નિરર્થક શોટ્સને વાળતી

સાવરણી સક્રિય છે.

સરળ નથી છતાં હું મને વાળી રહ્યો છું.’

(‘કંમેરા ઓન છે’ના પ્રથમ કાવ્યમાંથી.)

□

‘તેં આંખો કેમ મીંચી દીધી ?

મારે

મને

જોવો નથી.’

(‘પરબ’, ઓક્ટો. ૨૦૧૩માં પ્રગટ થયેલાં

આઠ કાવ્યોમાંથી સાતમું કાવ્ય)

□

લા.દા. ચિરનિદ્રામાં હતા... (વિશેષણની ? ના, પરમ મૌનની ચાદર ઓઢીને...)

‘મૃત્યુ લપાઈને સૂતું છે

ઘસઘસાટ

ઊંઘતું મારી ઊંઘના પડખામાં.

ના —

નથી જાગવું.

એય ભલે ઊંઘતું ઘસઘસાટ.’

(‘પરબ’, એપ્રિલ ૨૦૧૩)

આ કવિને મૃત્યુનો કદી ડર લાગ્યો નથી. મૃત્યુ એમને મા જેવું મધુર હાસ્ય કરતું લાગ્યું છે —

‘મૃત્યુ

મા જેવું

મધુર હાસ્ય કરે

અરવ મૃદ્ધતાથી થપથપાવતું લયબદ્ધ

મેંગ્નેટિક રોટેશનનો સ્વીકાર કરાવી

ઊંડી

ગાઢ
ઊંઘમાં
સરી જવાની
રમત
રમાડવા ?

(‘રમત ?’)

નિમંત્રણ પાઠવીને ‘પરબ’ માટે ‘પથેરપાંચાલી’ વિશે એમની પાસે લેખ લખાવેલો. ‘કવિતા’, ‘આસ્વાદ’ તથા અન્ય આલેખોય એમની પાસેથી ‘પરબ’ને મળતા રહેલા. એમની હસ્તપ્રત આ જાણે આંખ સામે દેખાય છે – લીટીવાળા કાગળમાં જમણી તરફ જરી ઢળતા ઝીણા સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં... કવિતામાં જ્યાં એક લીટીની સ્પેસ છોડવાની હોય ત્યાં એક લીટીની અને બે લીટીની સ્પેસ છોડવાની હોય ત્યાં એમણે બે લીટીની સ્પેસ છોડી હોય – (આ સ્પેસમાં ભાવકનેય breathing space મળે તેમજ આ સ્પેસમાં લા.દા.ના કાવ્ય-ધબકાર પણ પામી શકાય.)

૧૯૮૦માં મેસિવ હાર્ટ-એટેક આવ્યો ત્યારથી હૃદય નબળું થતું ગયેલું, શરીર કથળતું જતું... છેલ્લાં વરસોમાં ઘર બહાર નીકળવાનું બંધ કરી દીધેલું... ઘરે કોઈ ખબર પૂછવા આવે અને લા.દા.ના શરીરને લથડેલું જુએ એ એમને ન ગમે. અવાજ સ-શક્ત. ફોન પર ઉમળકાથી લાંબા સમય સુધી વાતો કરે. હાથ પાસે લખવાની શક્તિ રહી ત્યાં સુધી લખ્યા કર્યું... કોરો કાગળ અને પેન એમને ‘હાથ’ની પ્રતીતિ કરાવતાં... છેલ્લા શ્વાસ સુધી તેઓ શબ્દ સાથે, લય સાથે શિશુની જેમ રમતા રહ્યા. છેક સુધી વાંચ્યા કર્યું. ‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી / ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.’ – આમ કહેનાર આ કવિ ૧૯૬૭માં રચાયેલ દીર્ઘકાવ્ય ‘માણસની વાત’ (જેના વિશે લા.દા.એ કહ્યું છે – ‘એમાં એકાધિક લયો છે, પણ એકધારા સાતત્યનું લયસંમોહન નથી. એમાં ઉત્કટ ભાવાન્તરોય છે; તો સ્ટ્રક્ચર ઓફ સ્ટેટમેન્ટ્સનો ભરચક વિનિયોગ થયો છે. ઇમેજિસ પણ સતત દદડ્યા કરે. આ લૉંગર પોએમમાં સીધાં વિધાનો છે, જે પરસ્પરને ઇન્ટરપેનિટ્રેટ કરતા હોય. એમાં મલ્ટિપ્લિસિટી ઓફ સાઉન્ડ્સ, ટોન્સ અને મીનિંગ્ઝ છે; તો તેવા ઘોંઘાટ પછીની નીરવતા છે.’ – ‘પ્રતિભાવન હો !’ પૃ. ૧૪૮)માં મરણનો ભાર કેવી રીતે ઊંચકે છે ! —

‘કવિ હોવાનો કે થવાનો કે થયાનો
આ ફીણ ફીણ કેંફ
નિરક્ષર રેફ મારું મન હવે.

મારાં સૂજી ગયાં પોપચાંમાં
મરણનો ભાર
તે...ય મારે ઊંચકવો.'

(‘માણસની વાત’, દ્વિતીય આ. નવેમ્બર ૧૯૮૬, પૃ. ૨૪)

શરીર ક્ષીણ થતું ગયું, પણ મન ? સ્વ-સ્થ, કડેધડે. ને અવાજ કેવો ? તો કે, મરણને દૂર ભગાડી મૂકે તેવો. પણ, આવનારા મરણનોય એમણે કવિતાની જેમ સ્વીકાર કરેલો. ઊઘડતા ૨૦૧૬માં તો તેઓ ચાલી ગયા, માર્ચ ૨૦૧૪માં ‘પરબ’માં એમનાં (મરણવિષયક) નવ કાવ્યો પ્રગટ થયેલાં. એમાંથી ચારેક રચનાનો અવાજ સાંભળીએ :

૧

મારા અંતેવાસી
તું ક્યારે બહાર આવીશ ?
તારા અંત પછી.

૨

આમ આ
કોણ ખડકાઈ ગયા છે
તારી આસપાસ ?
ડાઘુઓ.

૬

આ
શેની
ઢમઢોલ ઉજવણી ચાલે છે ?
મારા અગ્નિદાહની.

૮

કોણ ડૂસકાં ખાય છે ?
દુઃસ્વપ્નોથી ત્રસ્ત ત્રસ્ત
એવી ઊંઘ માવડી.

આ કવિ જીવનભર ભાષાને ખોદતા રહ્યા છે. – લો, સાંભળો લા.દા.નો અવાજ –

‘તું આ ક્યારનોય શું ખોદી રહ્યો છે ?

ભાષા.

કેમ ?

મારે એને ખોદી નાખવી છે.

પણ શા માટે ?

મને બહાર કાઢવા.’

કશોક ઘાટ ઘડવા માટે જ તેઓ ભાષા સાથે ને જાત સાથે જીવનભર તોડ-ફોડ કરતા રહ્યા -

‘ઘડું છું મને પણ હજી ઘડાયો નથી.

મારે મને ઘડીને ઘટ રૂપે તરવું છે.

ક્યાં ?

જીવનસરિતામાં.

શા માટે ?

તરતાં તરતાં મારે સામા કાંઠે જવું છે.

વ્હાય ?

ત્યાં કોઈ મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.

કોણ ?

મારેય તે જાણવું છે કે

સામા કાંઠે કોણ અને શા માટે કોઈ

મારી પ્રતીક્ષા કરે છે.

પણ રે તું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

ઘડતાં ઘડતાં

હું

મને એ જ પૂછું છું :

રે હું ક્યારે ઘડાઈ રહીશ ?

એમને V. S. હોસ્પિટલ પાછળના ઇલેક્ટ્રિક સ્મશાનમાં લઈ ગયા. અંતિમ વિધિ બાદ દેહ સરકાવ્યો. ઇલેક્ટ્રિક સ્મશાનનું શટર બંધ...

સતત લયાનંદમાં, નિજાનંદમાં રહેનારા, વારંવાર પોતાનામાં અને ખોદી નાખેલી ભાષામાં zoom in અને zoom out કરતા આ કવિ લૉંગ શોટમાં શું તાગવા દેહને છોડીને ચાલ્યા ગયા કેટલે દૂર ?!

લા.હા. ગયા ?! ના, છે, આ સંભળાય છે એમની બૂમ આકાશમાં કોરા....

હા, છે, હજીયે છે, શબ્દમાં, લયમાં, ભાષામાં, ‘બા ચા પા’માં - ઇન અને આઉટ, હા, હજીયે કેમેરા ઓન છે. -

‘ઘણી વાર એવું સ્વપ્ન આવે છે કે -

ઊડતો હોઈ અને ઊડતો ઊડતો

કાગળમાં લખતો હોઈ.

ડૂબતો હોઈ

અને ડૂબતો ડૂબતો કાગળમાં લખતો હોઈ...’

(‘ઇન અને આઉટ’, પૃ. ૮)

અત્યારેય જાણે તેઓ લખી રહ્યા છે, તડકાની કલમથી, આકાશમાં કોરા...

‘નાગર તડકો

વાનર તડકો

ગાંધીજીની ટાલ તડકો’

(‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’)

□

‘હું ઈશ્વરને ભજી પણ શકતો નથી

તજી પણ શકતો નથી.’

(‘માણસની વાત’, દ્વિ. આ. ૧૯૮૬, પૃ. ૨૬)

‘હું મને નથી હાડોહાડ ધિક્કારતો

કે નથી હાડોહાડ ચાહતો’

(‘ઇન અને આઉટ’, પૃ. ૬)

□

‘ગાંધીજીની હત્યા વખતે હચમચી ગયેલો. આખો દિવસ જમેલો નહીં. ગાંધીજીને મેં ચાહ્યા છે કુમળી, તરવરતી વયે અને છતાં પંક્તિ આવે છે તો કેવી આવે છે ! –

‘હિટલરને હું ધિક્કારી શકતો નથી

અને ગાંધીને હું ચાહી શકતો નથી.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પુન:મુદ્રણ ૨૦૧૧, પૃ. ૪)

લાભશંકર જાદવજી ઠાકરનો જન્મ ૧૪-૧-૧૯૩૫ના રોજ સેડલા (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ગામે. માતા પ્રભાવતી શિશુ લાભશંકરને ધાવણની જેમ લય પાતા રહેલાં. ગળામાં મીઠાશ ને હલકથી ગાતાં – લાભશંકરને ઘોડિયામાં સુવાડતાં, પરોઢિયે ઘંટી દળતાં, શિશુ લાભશંકરની પાંથીએ-પાંથીએ તર્જની ફેરવતાં... માતાએ લાભશંકરને ગીતોનું, લયનું એવું અમૃત પાચું કે એમની યજ્ઞોપવીત વખતે નમેલા માથા પર અસ્તરો ફરતો હોય ત્યારેય તેઓ તલ્લીન હોય એ પ્રસંગે ગવાતાં ગીતોમાં... જીવનભર તેઓ નિજાનંદમાં લીન, લયલીન રહ્યા... ‘મારી બા’માં એમણે નોંધ્યું છે : ‘મારી શબ્દચેતના, લયચેતના, કાવ્યચેતના પણ માની દેણગી છે.’ એમણે ભલે આધુનિક અને એંબ્સર્ડ લખ્યું... પણ એમની સર્જક-ચેતનાને પોષણ તો મળ્યું લયના અવિરત સિંચનથી, ખાડાખડિયાવાળા રસ્તાઓ પરથી ખખડ-ખખડ જતાં ગાડાંઓમાં જાનડિયું ગાતી એના ‘કર્ણ-રસાયનથી’, બે ચોપડી ભણેલી બા ઓખાહરણ કે મામેરું ઉકેલતી-વાંચતી-ગાતી

એમાંથી, દેશી નાટક કંપનીઓનાં નાટકોમાંથી, મથુરાથી આવતા ચોબાઓની કૃષ્ણલીલાઓ-કથાકીર્તનકારો-મેળામાંના રાહડા-ભજનો-ગરબા-ગરબી - બ્રાહ્મણોના મંત્રોચ્ચારો - વ્રતો કરતી બાળાઓનાં ગીતો - બાવા-મદારી-જાદુગર-બજાણિયા-ફકીર વગેરેના પદ્યગદ્યના લયલહેકાઓમાંથી...

દોઢેસ વર્ષની ઉંમરથી તે આઠમા ધોરણ સુધી પાટડીમાં, ત્યાર બાદ નવમા ધોરણથી અમદાવાદમાં. નવમા ધોરણમાં મધુસૂદન પારેખ શિક્ષક. ૧૯૫૭માં ગુજરાત કોલેજમાંથી બી.એ.; ૧૯૫૯માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનમાંથી એમ. એ. થયા. કોલેજમાં એમને અબ્દુલકરીમ શેખ, રાધેશ્યામ શર્મા, ચંદ્રકાન્ત શેઠ ને રતિલાલ દવે જેવા મિત્રો તથા ઉમાશંકર જોશી, પ્રબોધ પંડિત જેવા અધ્યાપકો મળ્યા. ૧૯૬૪માં આયુર્વેદનો ડિપ્લોમા. આરંભનાં સાતેક વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્યનું અધ્યાપન કર્યું. વૈદ્ય થયા બાદ સારંગપુર ચકલામાં 'કાયચિકિત્સા'નો આરંભ. દસેક વર્ષ બાદ દવાખાનું આશ્રમ માર્ગ પર ખસેડ્યું.

દસેક વર્ષની વયે એમણે કાવ્ય રચીને પિતાજી વૈદ્ય જાદવજી નરભેરામ શાસ્ત્રીને બતાવેલું. ખડિયામાં હોલ્ડર જરાક બોળી પિતાજીએ લયભંગ સુધારેલો. અને તેઓ કાનથી કવિતા પામતા થઈ ગયા. તેઓ નવમા ધોરણમાં હતા ત્યારે એમનું એક કાવ્ય 'રમકડું'માં પ્રકટ થયેલું. તેના પુરસ્કારની રકમ ત્રણેક રૂપિયામાંથી ફરી બાઈન્ડ કરેલું 'નિશીથ' ખરીદેલું. નવમા ધોરણમાં ખાડિયામાં શ્રી ભારતી વિદ્યાલયમાં તેમને પહેલી વાર 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ' વગેરે સામયિકો જોવા મળ્યાં એનું સ્મરણ તેમણે આમ નોંધ્યું છે :

'અમારા વર્ગો બાર વાગે શરૂ થાય... મારી વાચનની ઉત્કટ લગનીને કારણે હું બપોર પહેલાં, જમીને અગિયાર વાગે આવી જઉં. 'કુમાર', 'સંસ્કૃતિ' વગેરે સામયિકોને ધાવણા શિશુની જેમ હું ચૂસીને પીઉં.'

(પ્રતિભાવન હો !', પૃ. ૧૬૬)

શાળામાં હતા ત્યારથી તેઓ હાથખરચીના પૈસામાંથી 'ગુજરી'માંથી સામયિકો, પુસ્તકો ખરીદતા. શાળામાં હતા ત્યાં સુધી 'બુધસભા'માં જવાની હિંમત ન હતી. કોલેજમાં આવ્યા બાદ તેઓ 'બુધસભા'માં જતા થયા. 'બુધસભા'માં બચુભાઈ મળ્યા, ઉપરાંત એમની જ વયના મનહર મોદી, ચિનુ મોદી, આદિલ મન્સૂરી વગેરે કવિમિત્રો મળ્યા. સારંગપુરના એમના દવાખાનાના મકાનમાં જ આ કવિમિત્રો દ્વારા 'રે મઠ' શરૂ થયો. તેમજ 'કૃતિ', 'ઉન્મૂલન'નું પ્રકાશન ને થંભ થયેલાં કાવ્યજળને ડહોળી નાખવાનાં તોફાનો ચાલ્યાં. ગુજરાતી એંબ્સર્ડ નાટકનો મહિમા કરવામાં તેઓ આગળ રહ્યા. 'આકંઠ સાબરમતી'માં લીલાનાટ્યના પ્રયોગો ચાલ્યા. 'વૃક્ષ', 'મનસુખલાલ મજીઠિયા', 'ખીચડી', 'પીળું ગુલાબ અને હું', 'કુદરતી', 'મરી જવાની મઝા' જેવાં

નાટકો લા.ઠા. પાસેથી મળ્યાં. એબ્સર્ડ એકાંકીઓના સંગ્રહ ‘મરી જવાની મઝા’ના નિવેદનમાં એમણે ગ્રામચેતનામાંથી તેઓ શું શું પામ્યા છે એની આમ નોંધ કરી છે –

‘ગામ જઈ હતું ત્યારે મારી બાને, સૂરજભાભુને, મિત્ર માણેકલાલને, બસમાં કે ગાડીમાં બેઠેલા લોકોને, પાણીનાં બેડાં ઊંચકીને ચાલી આવતી સ્ત્રીઓને, બીડી વાળતા કારીગરને જોઈ-સાંભળું છું ત્યારે હું કેટલો દરિદ્ર બની ગયો છું એનું ભાન થાય છે. કેવી વાણીની ખીચોખીચ સમૃદ્ધિ! એક વાર હુંય કુબેરભંડારી હતો. ચૌદ વરસનો એ કુબેરભંડારી ગામ છોડીને નગરમાં આવ્યો. ભણ્યો, ગણ્યો, પ્રોફેસર થયો અને સાવ લૂંટાઈ ગયો.’

(‘મરી જવાની મઝા’, ત્રીજી આ. ૨૦૦૧, પૃ. ૬)

‘બાથટબમાં માછલી’ નાટકમાં એમણે મુખ્ય પાત્ર તરીકે અભિનય પણ કરેલો. લા.ઠા.નાં આંગિકમ્ વાચિકમ્થી જશવંત ઠાકર પણ રાજી થયેલા. એમનામાં દંભનો છાંટો સરખો નહિ. જે અંદર એ જ બહાર. એમના જેવી integrity ભાગ્યે જ કોઈમાં મળે. ભીતરની સરચાઈ એમના અવાજમાં પમાય. સ્પષ્ટ વક્તા. કોઈનીય શેહશરમ નહિ. માણસને ખૂબ ચાહે. દલિત-પીડિત માટેની લા.ઠા.ની empathy ધ્યાન ખેંચે છે. ‘અજનબી અગોચર આંતરિક’ લેખમાં કેહ્યત રજૂ કરતાં એમણે નોંધ્યું છે –

‘એકડિયા બગડિયામાં સાથે ભણતાં હરિજનોનાં એકલ-દોકલ બાળકોને ગાભા જેવા પાથરણા પર અલગ, ખૂણામાં તિરસ્કૃત દશામાં માંડ બે ચોપડી ભણતાં જોયાં છે. પાણી પાનારી કોળી બાઈ પણ બધાં છોકરાં પાણી પી લે પછી હરિજનનાં બાળકોને ધિક્કારી-ધિક્કારી હડધૂત કરી આઘે-ઊંચેથી પાણી રેડે. મેલું ઉપાડતા હરિજનોને હડધૂત કરતા ઘરના-બહારના વડીલોને, બ્રાહ્મણ-વાણિયા-પટેલોને, રોષથી જોતો થયો છું. એમની નાની-મોટી કૂરતાઓ જોઈ, વર્ષોથી આ ભદ્ર ગણાતા લોકોને ‘શ્રદ્ધેય’ ગણવાનું છોડી દીધું છે. હરિજનના બાળકને અડવાનું ‘પાપ’ કરતો, જનોઈ શરીર પરથી ઉતારીને ખૂણામાં ઘા કરી જોયા કરતો મારું શું અનિષ્ટ થાય છે તે. વર્ષોથી જનોઈ કાયમ માટે ફગાવી દીધી છે.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પુનઃમુદ્રણ ૨૦૧૧, પૃ. ૩,૪)

‘નિસબત’ નિબંધસંગ્રહના પ્રાસ્તાવિકમાં લા.ઠા.એ નોંધ્યું છે –

‘હા, નિસબત છે... માણસ સાથે છે, સર્વ જીવો માટે છે અને જડ પદાર્થો સાથે અને માટે નિસબત છે.’

જાત સાથેની તથા માણસ માટેની નિસબત ‘માણસની વાત’માંય ‘દીપકના બે દીકરા / કાજળ ને અજવાસ’ની જેમ, black and whiteમાં, ટોન (Tone)ના ઊંડાણ

સાથે પ્રગટ થાય છે —

‘ભારી જાતને મેં ક્યારેય ઈશ્વર માની નથી.
હું માનું છું : જિંદગી જીવવા જેવી છે.
દુઃખ, દરદ, કંગાલિયત, કૂરતા, મૃત્યુ
આ બધું છતાંવે હું આમાં માનું છું.
હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નથી માનતો,
હું નથી માનતો માનવી આત્માની અમરતામાં.’

(‘માણસની વાત’, પૃ. ૨૫)

□

‘હું હજી માણસ જ છું
કેમ કે દુઃખ એ જ સત્ય છે.
સુખ તો માયા છે
એનું દુઃખ તો પરમ ધન છે.’

(‘માણસની વાત’, પૃ. ૩૩)

સમાજ માટે પણ આ કવિ, આ માણસ, અત્યંત સંવેદનશીલ છે. કેફિયત આપતાં એમણે નોંધ્યું છે —

‘બાળકોને રિબાતાં-ઢિબાતાં-ઢોરમાર ખાતાં જોયાં છે. મેં માર નથી ખાધો;
પણ માર તો મને જ પડ્યો છે. તનતોડ મજૂરી કરતા અધભૂખ્યા લોકોને
જોયા છે અને રાજાઓના-ધરમવીરોના-નેતાઓના વૈભવી વરઘોડાઓ,
શોભાયાત્રાઓ જોઈને ક્ષુબ્ધ થયો છું.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૪)

રાધેશ્યામ શર્માના એક પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું છે :

‘કોઈ ‘બંધી’ ન ગમે. એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ કે સમાજ-રાષ્ટ્રના
અંશને હાનિ કરે તેવી મુક્તિ ન ગમે.’

(‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’, પૃ. ૧૪૪)

પુસ્તકાર યા પારિતોષિકો એમને ‘ધૂળ જેવા’ અને બોદું ખખડતા લાગ્યા છે.

૧૯૬૫માં પ્રગટ થયેલા પહેલા કાવ્ય-સંગ્રહ ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’માં
એમની લયચેતના શબ્દમેળ, અક્ષરમેળ, માત્રામેળ છંદોમાં ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને કાવ્યતેજ
રેલાવે છે. લા.ઠા. આનો આ કક્કો ઘૂંટ્યા નથી કરવાના એનો સંકેત શીર્ષક — વહી
જતી ‘પાછળ’ રમ્યઘોષા-માં જ આપે છે. રમ્યઘોષા ‘પાછળ’ રહી જવાની છે ને
લા.ઠા.ની કાવ્યયાત્રા માણસનાં ને શબ્દનાં મૂળ, કુળનાં કુળ પામવા, નિરર્થકતા
ખખડાવતી, સાર્થકતા શોધતી, અસ્તિત્વ પામવા મથતી આગળ ને આગળ ચાલવાની
છે. (જોકે, ‘વહી જતી-’ની વેઈનમાં વધુ કાવ્યો મળ્યા હોત તો ?) પહેલા જ સંગ્રહનું

પ્રાકૃકથન - 'સર્જકનું નિજ ભાવકથન' સાંભળો :

‘તો મરી ગયેલા શરીરોની ઉચ્છલ સુગંધનો સંગ્રહ
ભલે પ્રગટ થતો.’

પ્રથમ સંગ્રહમાં ‘ચાંદરણું’, ‘અંતિમ ઇચ્છા’, ‘સ્મૃતિ’, ‘તડકો-૧’, ‘તડકો-૨’ જેવાં કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તડકો’થી લા.દા.ની કાવ્યઘોષા એક રમણીય વળાંક લેતી પમાય છે. સંપ્રજ્ઞ સર્જક લાભશંકર ઠાકર લા.દા.માંથી લા.દા.ને બાદ કરતા આગળ ચાલતા રહે છે, માણસની વાત કરતા રહે છે, કર્ણચિતના થકી શબ્દને, જીવનને અને જગતને ઝીલતા રહે છે, નિત્ય સેવતા રહે છે ને પછી લય-ઉન્મેષો થકી એક જગત - નવા, અવનવા રંગ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ સાથે ભાવકને પ્રત્યક્ષ કરાવવા મથતા રહે છે, એમના વિડંબનાના સૂરની નીચે નગરજીવનની અને અસ્તિત્વની વિ-સંગતિનો કરુણ સૂર વહેતો રહે છે. એમની ભીતર બાળક જેવું જ વિસ્મય ઝગમગતું-ટમટમતું રહ્યું છે. ને સતત જાગ્રત પ્રશ્નચેતના થકી તેઓ જાત સાથે સંવાદ-વિ-સંવાદ કરતા રહ્યા છે. લા.દા.ની કેટલીક પંક્તિઓ સાંભળીએ -

‘કવિવર નથી થયો તું રે
શીદને ગુમાનમાં ઘૂમે ?’

□

‘કવિવર નથી થવું તારે
શીદને વિષાદમાં ઘૂમે ?’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘કવિ લઘરાજીનું ચિંતન’માંથી કેટલીક પંક્તિઓ -

‘ઉલેચાતો શબ્દ,
ક્યાંક તો ખૂટી જવાનો છું.
અને તૂટી જવાનો છું
ક્રિયાના
કર્મથી
નામના વ્યયથી
વિશેષણથી
આમ-થી ને તેમ-થી
તે-થી અને જે-થી
છે અને છું-છા થકી.
ઘેલ જૂની છે ને વાંકી ધૂંસરી
ચડે બેસે ને વળી ઊતરે

ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘બૂમ કાગળમાં કોરા’માંથી બે લઘુકાવ્યો -

શબ્દ

ડોલ શબ્દની કાણી રે
ઊંડા ફૂલાનાં પાણી રે
હરખલેરે દામણ ખેંચે છે લઘરો તાણી તાણી રે
આ આવી છલકાતી લઈને
ભરચક પાણી પાણી રે !

શબ્દ

શબ્દ
વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ઊંઘી ગયો છે ઘસઘસાટ.
જગાડું એને ?

અ-રૂઢ ગીતો પણ લાભશંકરે આપ્યાં છે, કેટલીક પંક્તિઓ, ચાલો,
ગણગણીએ -

‘અમથા આ શબ્દો જાગે છે, અમથો એનો અર્થ... સમજ્યા.
અમથી અમથી કરું કવિતા, અમથો બધો અનર્થ... સમજ્યા.’

□

‘ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે જણ જીવો જી.
ઠેયાનાં ખાલીખમ ફળિયાં રે જણ જીવો જી.

... ...

‘ભડભડ ચેહમાં બાળિયા રે જણ જીવો જી.
અમથાં અલાખ અજવાળિયાં રે જણ જીવો જી.’

(‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’)

□

‘હરિવર આવો ને
ફૂલપરીની લાશ લટકતી લાવો ને’

(‘મારા નામને દરવાજે’)

‘પ્રવાહણ’માંનું કરાંઝવુંય સાંભળીએ -

‘મારું બા-ચા-પાથી આરંભાયેલું કાવ્યજીવન
વિષ્ટાવિઝનમાં કરાંઝે છે કમોડ પર એકલું એકલું

ને આઈ એમ ઇનકેબલ ઓફ ક્રીપિંગ સાઈલન્ટ
ગિંહ... ગિંહ...

(‘પ્રવાહણ’)

‘ચારે તરફ... વ્યવસ્થાઓ’ કાવ્યની કેટલીક પંક્તિઓ -
‘ટાંકણીયે વ્યવસ્થા, ઢાંકણીયે વ્યવસ્થા;
અને ક્યારેક કપરી કોઈ વેળાએ
ઢાંકણીમાં ડૂબી મરવાની પણ વ્યવસ્થા.
આસ્થા અને અનાસ્થા : વ્યવસ્થાના જ અંશો.’

લા.દા.ની સાથે કલ્પો -
‘આવે છે અવાજ પાછળથી, કલ્પો.
પાછળ અંધકાર છે, કલ્પો.’

□

‘મૂળિયાં શોધું તો
તળિયાં તૂટે છે -
અભિન્ન અવાજનાં, એમ કલ્પો.

લા.દા.ની જેમ, લા.દા.ના સૂરમાં સૂર પુરાવીને, આપણનેય પ્રશ્ન પૂછીએ જાતને -
‘મને અને આ તને

સતત

તરડાયેલાં ખરડાયેલાં ખંડ ખંડ ખંડિત

દર્પણમાં

ભાષાના: શા માટે હા પૂછ્યા કરું છું હું ?
મેં કમિટ કર્યું છે શું ?

(‘મે કમિટ કર્યું છે શું?’)

અંતે, ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહ ‘ઇન અને આઉટ’ની અંતિમ રચના
તમને સંભળાવી, કોરી આંખે, ભીના હૈયે, લા.દા.ને, લા.દા.ના શબ્દને સલામ સાથે
વિ-રમું - (લા.દા.ના લયાનંદમાં ? કાવ્યાનંદમાં ?) -

‘રે કેમ ચીંખો છો, લા.દા. કાઠા ?

અહંકારને આગ ચાંપવા જતા

ગયો છું દાઝી ઇન અને આઉટ.

આ શું સળગે છે આસપાસ ચોપાસ તમારી ?

મારી કાવ્યપોથીઓ.’

૧૮-૧-૨૦૧૬

૧૪

કવિતા

શેઢેથી ઊડી ગઈ સારસી... | હરીશ મીનાશ્રુ
(પાંચ ગીતો)

મારા ખેતરને શેઢેથી
'લ્યા ઊડી ગઈ સારસી !
(પુણ્યસ્મરણ : રાવજી પટેલ)

॥ ૧ ॥

આંબાની મંજરીએ માવઠું દીઠું તે પૂછ્યું ક્યાં છે મારા ચૈતર વૈશાખ,
ખર્યું પાંદ હૂંડી થઈ શીકરાઈ જાય એવી વગડે ના ઝાડવાંની સાખ.

મરિયમની બકરીએ મોઢું ઘાલ્યું છે
મનોરજી મુખીના સાતબારમાં,
આખો ગણોતધારો લીંડીઓની
જેમ છડેચોક આમ ગેરવે બજારમાં.

કૂવો કંકાસિયો ને ખેતરમાં વાલ્યાં છે ધારિયાં તે ઊગવાની રાખ,
વઢકારી કોયલને કહેજો કે ઓણસાલ ચાંચૂડી ચૂપ તારી રાખ.

તડકાની અબરખિયા ધાગડીથી
ઢાંક્યું છે બપોરે છેયું નાગોડિયું
બાઈ પણે ખેતરમાં પાણી વાળે ને
લૂ ધગધગ હિંચોળે એનું ઘોડિયું

પૃથ્વી દડીને ચિર, અબીહાલ પડી જાણે કોઠાંના ઝાડેથી સાખ,
શેઢેથી ઊડી ગઈ સારસી ને મધપૂડે બેઠી છે નવરી મધમાખ.

॥ ૨ ॥

ખેતરને શેઢેથી ઊડી ગઈ સારસી,
કાચિંડો ક્યારનો વિમાસે છે : આમ કોની ઢોચકી પડી છે બિનવારસી.

ચોથું ચોમાસું સળિંગ સાવ કોરું ને
ઉપરથી ભેંસ બે ય બાખડી,
છોડી ને ભાણેજાં થાળે પડે જો કાંક,
ગલકું ખાધાની લીધી આખડી.

સગપણમાં મીઠાની ગાંગડી પડી તે આમ પડી રહી પીરસેલી લાપસી,
બેઠો જૈ છેલ્લે તે પાટલે જમાઈ અને ચૌદશિયા સાવ ગયા આળસી.

આખા જન્મારાની ભૂખ જેમાં સાચવી
તે રેશનનું કાર્ડ ગયું ફટી,
ચોપડામાં બુધિયાનું કમી કરી નામ
બીડી ચેતાવે ખૂંધિયો તલાટી.

ઠેઠ ઠાસરામાં ઠોકાયું ફટફટિયું : ફટી અહીં ઓરડે જુવાનજોધ આરસી,
ખૂણો પાળે છે ઘેર મર્સિયાના બોલ, એની વગડે પૂરે છે મોર ટાપસી.

॥ ૩ ॥

મહુડાની છાંયડીમાં મંદવાડ પાથરીને
સૂતી છે ઊંઘણશી ખાટલી,
વૈદજીની ઠોકરથી ઠીકરું ન થાય હજી
ઝમ્યા કરે તૈડવાળી માટલી.

ભગરી તે ભેંસનાં સબસીડીવાળાં બે શિંગડાં પડ્યાં છે એવાં ભારે,
દૂઝણું નથી ને તો ય ચપરાશી બેન્કનો આવી ચડે છે છાશવારે.

ઢોચકીમાં રેડેલી છાશની (ને માખણની)
ઊઘરાણી કરવાને લાગલી,
લૈ જા લૈ ગોબાળી રાંધણછઠ એક
બે'ક ડબલાં તબાસડું ને હાંડલી.

તેડી રઝાક બેન્ડ ફેરવી ફુલેકું જેને લાવ્યા'તા વાજતે ને ગાજતે,
ચાર પાંચ ઢેલડીઓ ઓથો કરે ને એમ વહુવારુ બેઠી છે હાજતે.

ઊભી છે ડાંખળીએ ભેરવીને
 છોભીલા મોરની ઝીંગોર જરી ફાટલી,
 સારસીની જેમ જેને ઊડવું ને તોય ના ઉડાય એવી એક ગોરસઆમલી,
 બોલે ઝીંગૂર, ગાઢ અંધારું થાય, જોઈ
 જાહોજલાલી આટઆટલી.

॥ ૪ ॥

દાઝેલી ખીચડી ને છાશ ખાટીચૈડ : એનો કેમ કરી ખવડાવું મેળ રે,
 શેઢેથી ઊડી જતી સારસી ને સપનાની શેણે કરી 'લ્યા સેળભેળ રે.
 ઘરમાં હનમાન કાઢે હડીઓ ને બૂઢિયા
 નળિયાં તોડે છે રોજ છાપરે,
 આંબો વેડાઈ ગયો, લેણિયાત જેમ ઊભો
 ઓતરા ને ચીતરાનો તાપ રે.
 જીવતરમાં ખઉધરી જીવાત પડી જેવી તુવેરમાં આ લીલી ઇયેળ રે,
 મારી કને રીઢે છે ડાબો અંગૂઠડો, મા'જન કને મીઢે રોજમેળ રે.
 ઓતરાદું ખેતર જવાનું ખેડહકમાં ને
 ખિસકોલી જશે પછી નાતરે,
 મૂળસોતી ઊખડી ગૈ મીઠી મારી લીંબડી
 એવો વંટોળ આવ્યો રાતરે.
 ઘરસાંતક કીધાં તે એળે ગયાં ને આવી ફરી ઘર ભાંગ્યાની વેળ રે,
 ઝાકળમાં સૂતક સનાન કરી ઊભી છે પડખે આ મા-જાઈ કેળ રે.

॥ ૫ ॥

નવતર નિશાળિયાએ ભીંતે પપૂલીથી
 ચીતર્યા ચક્રેડાં બેચાર,
 દડ દડ દંદૂડીથી ભડકીને સારસી
 ઊડી ગઈ ટેકરીની પાર.
 મુખીના ખાંધિયાને દાટી આલી'તી (ગેલસપ્પો જે આવ્યો દહેજમાં),
 નખ્ખ પર શાહીનું ડબકું પડાવી લીધો આખ્ખો યે નકશો અવેજમાં.
 ધોળામાં ધૂળ પડી, રોકડિયા વોટ આઠ
 એ ય દીધા ખતવી ઉધાર,
 માડી બૌચર, તારો મરઘો જિતાડી અમે
 પે'રી લીધો જૂતિયાંનો હાર.

ઢેંફાનું નામ હવે ઢેખલા ને બિયારણ વાંઝણીની કૂખ જેમ થાકશે,
ખેતરમાં વીમાનાં કાગળિયાં દાટ્યાં તે કોણ જાણે ચેઈ સાલ પાકશે.

આંગણે સરગવાનાં ફૂલ જેવો

ઊગ્યો છે મરવાનો ફિક્કો વિચાર,

શબશીડી કાપટાની આલશો ને માઈબાપ મે'રબાન મામલતદાર,

ઊંઠાં હુધી છ મારું ભણતર તે અરજીની

ભૂલચૂક લેજ્યો સુધાર.

(આ ગીતો કવિ મિત્રો બાબુ સુધાર, મણિલાલ હ. પટેલ અને જયેન્દ્ર શેખડીવાળા માટે)

ત્રણ ગઝલ | ઉર્વીશ વસાવડા

૧. તરસને જીવતી રાખી

વિના કારણ આ જીવનમાં તરસને જીવતી રાખી,
ઉછેરી ઝાંઝવા મનમાં તરસને જીવતી રાખી.
હતી એ ઝંખના જળને કે કોઈ કાંકી ફેંકે,
ન પ્રગટેલા એ સ્પંદનમાં, તરસને જીવતી રાખી.
હતું અમૃત નજર સામે અને બસ વ્હેત છેડું પણ,
મૂકીને ઊંઠ બંધનમાં, તરસને જીવતી રાખી.
અમે ઈશ્વરને મળવાને ગયા'તા આંખ મીંચીને,
ઝૂક્યા ને તોય વંદનમાં, તરસને જીવતી રાખી.
મળ્યો છે દેહ માટીનો તો નિંભાડે સળગવાનું,
પછી શું કામ કંચનમાં, તરસને જીવતી રાખી ?

૨. કહ્યું એમ કોડે...

કહ્યું એમ કોડે

ભમું ચૌદ લોકે.

હવાથી છું હળવો,

મને કોણ રોકે ?

તરત દ્વાર ઊઘડ્યાં,

પ્રવેશ્યો હું મોકે.

થઈ માત્ર દ્રવ્ય

ન તું કેં વિલોકે.

ખુશી વ્હેંચવી છે
ભરી થોકથોકે.
થવું કેમ માણસ
પડ્યો દોર ડોકે.
બધા જાગતા'તા,
ચડ્યો હું જ ઝોકે.
બધું છોડી દીધું,
કઠિન છે એ જોકે....

૩. હિસાબો

આમ છે અઘરું છતાં રાખ્યા પળોપળના હિસાબો,
લે હવે સંભાળજે ઈશ્વર તું આગળના હિસાબો.
શું બહારો, પાનખર શું વૃક્ષ માટે બેય સરખા,
આપણો કારણ વિના માંડ્યા છે કૂંપળના હિસાબો.
ફૂલ કેવળ રાતવાસો દે બીજું કેં ના કરે,
આપશે ના સૂર્યને ક્યારેય ઝાકળના હિસાબો.
વ્યર્થ આશા રાખ મા આ વકીભૂત કિરણો કનેથી
એ ન સમજાવી શકે સાચા કદી તળના હિસાબો.
લાખ પરપોટા ફૂટે તો છો ફૂટે ચિંતા નથી કંઈ,
એ ગણીને થઈ શકે ના દોસ્ત આ જળના હિસાબો.

તાડ તાદેશ | વિભા નાયક

સમયની સલવટો
વચ્ચે
ભીંસાતો જકડાતો ચીમળાતો ચૂંથાતો રૂંધાતો
ગંધાતો...
ફૂગાતો...
સમય.

તોય
ધરતીમાં પગ ખોડી,
આકાશમાં માથું
વીઝતા,
સૂસવાતા પડકારો
ઝીલતા
ઊભાં છીએ અમે —
આ
પાષાણોનાં પડળો પર
જ્યાં સુધી
લીલી બિછાત
થતી રહેશે...
અમૃત-અર્ક
પ્રસવતાં રહીશું
અમે.

ખંભાત પ્રદેશના તાડવૃક્ષો વચાળેથી પસાર થતા...

વાંચું છું | પ્રફુલ્લ રાવલ

મોસમનો વરસાદ તો આવે છે દર વર્ષે
એના સમયે ઘોષા,
પણ વર્ષોથી તું પાછી ફરી નથી.
તોય છાજલી કરીને આકાશ સામે જોતાં વૃદ્ધની જેમ
દશ્યોમાં શોધું છું એંધાણી તારા આગમનની.
મારી ધરા પર હજુયે શ્વસે છે તારાં પગલાં
વૃક્ષો ઊંડો શ્વાસ લઈને ધરતીમાંથી ખેંચે છે ભીનાશ
એનાં પર્ણો ફરફરીને પાડે છે સાદ તને.
ક્યારેક ઉદ્દાસ થઈને એ કરે છે વહેતી હવાને તારી ફરિયાદ
ક્યારેક એ વીતેલા કાળની માંડે છે વારતા
ને વહે છે કંઠોપકંઠ તારી કથા
એ સાંભળીને તો મારો શ્રદ્ધાછોડ રહ્યો છે લીલોછમ્મ.
પણ તું ક્યાં ? !
રણ મધ્યે ઊંટને નિજકથા કહેતા અબ્દુલાની જેમ
હુંય અતીતનાં પાનાં ઉકેલું છું એકાન્તમાં
ને એકાન્તમાં શ્વસું છું તને.
કોઈક પાને ચીતરેલાં વસન્તચિત્રો કે વર્ષાચિત્રો
જોઈને ઘડીભર થઈ જાઉં છું પ્રસન્ન.
ત્યારે ગુંજી રહે છે મારા કાનમાં :
'પિકા રવ કરઈ અપાર'
પણ ક્યાં છે કોકિલ ?
ન જોયેલી કે ન માણેલી ઘટના
સવાર થઈ ગઈ છે મારા મન પર.
કોઈ કહે છે : એ જ છે એની લીલા
હું એ લીલાના કેફમાં
મનભર વહેતા પવનમાં વાંચું છું 'વસન્તવિલાસ'.

ભાષા | કૃષ્ણાદિત્ય

ક્યાંથી આવે છે આ ભાષા ?
આ કોરા કાગળ પર કઈ કલમથી
કોના જીવનરસની શાહી થઈ પ્રસરે છે ભાષા ?
ભાષાનો સ્રોત શું વાણી ?
કે પછી મૌનનાં ચઢતાં પૂર એ જ ભાષાની સરવાણી ?
પંડિતની ન્યાયોચિત વ્યાકરણ-વિશુદ્ધ
ભુલભુલામણીમાં ભમ્યો હું આખો ભવ ના મળી ભાષા.
એક બાળકની બોલીમાં મને સરલ સમજાતી ભાષા.
ક્યાંથી આવે છે આ ભાષા ?
ભાષક તો ક્ષણમાં જીવે છે,
ક્ષર છે,
ભાષા તો અક્ષર છે.
એક અજબ ગજબનું અચરજ છે ભાષા.
ક્યાંથી આવે છે આ ભાષા ?
આસ્તિક હોઈએ તો માનીએ ઈશ્વરદત્ત છે ભાષા.
તો વળી ઈશ્વરને મળવાના માર્ગ પર સીમાચિહ્નનો પણ છે ભાષા.
માની છાતી પર વળગેલું ભૂલકું
માના હૃદય તણા ધબકારા ઝીલે.
એ જ પછી લય થઈને, અરે સ્વયમ્ કવિતાની ભાષા થઈને ખીલે !
સાંભળ્યું છે
એક કૌંચ પક્ષીનો વધ થયો
એક મહાકાવ્યનો જન્મ થયો.
આ દુર્બોધ યુગની દુરિત પળે
હારબંધ માનવસંહારનો સાક્ષી છે માણસ.
એની સાખ સાંભળવા ઇતિહાસ અધીર છે.
પણ કોણ જાણે કવિ બધિર છે,
જનપદ ચૂપ છે, શેરી સૂનમૂન છે.
આ ચૂપકીદી એ જ શું છે ભયની ભાષા ?

ક્યાંથી આવે છે આ ભાષા ?
 રૂઢિયામાં રાખ્યાં પ્રેમ દ્વેષ ધિક્કાર કરુણા,
 જેવાં દઈશું દામ તેવી મળશે ભાષા.
 ખરાખરીનો ખેલ એક જ ખેલી જાણો
 માથા સાટે મોલ તો મળશે નોખી ભાષા.
 પ્રિયપાત્ર મિલનનાં,
 પ્રિયપાત્ર વિરહનાં,
 જીવનના તડકાછાંયાના વિવિધ પ્રહરના
 સંવેદનની અભિવ્યક્તિ કેવી આબેહૂબ કરે છે એક નિરક્ષર શ્રમજીવી
 પણ ?
 એની પાસે ક્યાંથી આવે છે એ ભાષા ?
 જો કોઈને જડે ક્યાંક સાચુકડી ભાષાનું નિર્મળ ઝરણું
 આપશો મને એમાંથી એક આચમની ભરીને ભાષા ?
 આપશો ને ?

૧. અમેરિકામાં તા. ૧૭-૫-૨૦૧૪ના રોજ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા વિવિધ ભારતીય ભાષાઓના કાવ્યપઠન નિમિત્તે યોજાયેલા અઢારમા “ઇન્ડિયા પોએટ્રી” અને છઠ્ઠા “સાઉથ એશિયન પોએટ્રી”ના સંયુક્ત વાર્ષિક કાર્યક્રમમાં ગુજરાતી ભાષામાં આ કાવ્ય એના અંગ્રેજી અનુવાદ સાથે રજૂ કર્યું હતું.

પ્રેમનાં બે પરિમાણ

■ સતીશ વૈષ્ણવ

સમુદ્રની સમાંતર રન-વે પર દોડતા પ્લેનને જોઈને રાતભર જાગેલી વનશ્રી ચમકી ઊઠી : પ્લેન સમુદ્રમાં ખાબક્યું કે શું ? ધ્રાસકો શમ્યો એટલે ક્ષણાર્ધ આવેલા ભયના લખલખાને પ્રકૃતિસહજ પ્રતિભાવ ગણીને એણે અવગણી કાઢ્યું. એણે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર્યું કે સાચે જ પ્લેને દરિયામાં છલાંગ લગાવી હોત તો ? તો એ અત્યારે જળમય, સમયની પેલે પાર, અંધકારની મુખોમુખ હોત. વનશ્રીએ એની બાજુમાં સળવળતા બંસી તરફ જોયું. રાતે બે વાગે દુબઈથી પ્લેન ઊપડ્યું ત્યારથી એ સૂતો હતો. બંસીએ કસરતી હાથ ગરદનની પાછળ લઈ, શરીર મરડીને એક લાંબું બગાસું ખાધું; ‘આવી ગયું સેસેલ્સ ?’

લંચ પછી પણ બંસી સૂઈ ગયો. સાંજે પાંચ વાગે ઊઠ્યો ત્યારે એણે વનશ્રીને પૂછ્યું : ‘તું સૂતી’તી કે નહીં ? પ્લેનમાં પણ સૂતી ન હતી.’ ઊંઘતા રહીને પણ બંસીએ વનશ્રીને પ્લેનમાં જાગતી બેસી રહેલી જોઈ હતી એ સાંભળીને એને સહેજ સારું લાગ્યું. પણ વાસ્તવિકતા એ હતી કે પ્લેનમાં કે લંચ પછી હોટેલમાં વનશ્રીને ઊંઘ આવી ન હતી. એ હોટેલની આજુબાજુ ફરી હતી. પામ વૃક્ષોની ઊંચાઈએથી સરી ગયેલા સંભાવનાના આભને સ્પર્શી હતી. ડહોળાયેલા મનની આંખે એણે શાંત દરિયાનાં મોજાંઓનો ખળભળાટ જોયો હતો. વેઈટરે વનશ્રીને કહ્યું હતું કે અહીંનો દરિયો દર છ કલાકે એનો મિજાજ બદલે છે.

હોટેલની કાર તેઓને નોર્થ-ઈસ્ટ પોઈન્ટ પર લઈ ગઈ. કારમાંથી ઊતરતાં બંસી બોલ્યો : ‘હોટલવાળા સાઈટ સીઈંગમાં ચારેય દિવસ બધે ફેરવશે. પ્રાસલિન આઈલેન્ડ જવાનો પણ પ્રોગ્રામ છે.’ વનશ્રીની સાથે સાગર પ્રતિ પગલાં ભરતાં, રાતે આઠ વાગે ચોપ્રાએ તેઓના માનમાં ખાસ ગોઠવેલી પાર્ટીની યાદ તાજી કરીને બંસી મનોમન મલક્યો : હનીમૂનમાં આવેલા નવદંપતીને પરદેશમાં પાર્ટી ! વનશ્રી જરૂર ઇમ્પ્રેસ થશે !

ચોપ્રાના બંગલાની વિશાળ લોનમાં અડખેપડખે ગોઠવાયેલાં ટેબલ-બુરસીઓનાં બે ઝૂમખાંમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો એકબીજાની સાથે વાતચીત કરી શકે તેટલા અંતરે બેઠાં હતાં. બંસી વનશ્રીને લઈને પહોંચ્યો ત્યારે આમંત્રિતો સજોડે આવી ગયાં હતાં.

પ્રસંગને અનુરૂપ ઉન્માદભર્યા આવકારો અપાયા; એકબીજાની ઓળખાણની આપ-લે થઈ અને પછી ડ્રિન્ક સર્વ થયાં. પ્યાલીઓમાં સભાનતા ઓગળતી રહી અને મોં-માથાં વિનાની વાતોનો દોર ઠાલી હસાહસીની વચ્ચે ચાલતો રહ્યો.

લગ્ન કર્યાં વિના સ્ત્રી-પુરુષ સાથે રહે, કુટુંબ ઉછેરે એ કંઈ સ્થાનિક પ્રજાની અનન્ય રૂઢિ ન હતી. દુનિયાભરની, ભારત સહિત, અનેક જાતિઓમાં આ પરંપરા પ્રચલિત છે. આર્થિક વિષમતાને કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલા આવા સાવ સામાન્ય શિરસ્તા પર વાણીવિલાસ દ્વારા મંડળી વિકારી આનંદ મેળવતી હતી તે બંસીને ગમ્યું નહીં. એણે વનશ્રીની સામે જોયું. વાતચીત કરતા બંસીના ભોળા ચહેરાને ભાવપૂર્વક જોયા કર્યા પછી એ ખોવાઈ ગઈ હતી. એ અહીં હતી પણ ન હતી. બંસીએ વિચાર્યું કે કાલે લા ગોગુ ડેમની મુલાકાત વખતે ખુલ્લામાં નિરાંતે બેસવાનો સમય મળશે ત્યારે નૈરોબીના એક વેપારીએ એની આગળ આપણી દહેજપ્રથાની અભદ્ર ટીકા કરી હતી એની વનશ્રીને વાત કહેશે... વાતોમાં રંગ લાવવા મિસિસ ચોપ્રાએ એના પતિને કહ્યું : ‘આદિ, જેનિકી સ્ટોરી સૂચનાઓ. સબકો મજા આયેગા.’

બહેકતી ભાષામાં લહેકા સાથે લંબાણથી ચોપ્રાએ સ્ટોરી સંભળાવી તેનો સાર હતો : ચોપ્રાની ઓફિસમાં કામ કરતી જેનિફરના મિત્ર-પતિએ આપઘાત કર્યો હતો. ચોપ્રા, પત્ની સાથે લૌકિકે ગયો ત્યારે મૃત્યુશોકનાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને બેઠેલી જેનિફર આવનાર દરેકને ટેબલ બતાવીને ડ્રિન્ક લેવાનો આગ્રહ કરતી હતી. તેટલામાં એક યુવાન આવીને જેનિફરની પડખે બેઠો. જેનિફરે એની ઓળખાણ પોતાના મિત્ર તરીકે કરાવી. એક મહિના પછી જેનિફર એ મિત્રની સાથે દુબઈ ગઈ હતી.

‘શોપિંગ કે લિએ ગઈ હોંગી...’ ‘બંસીજી, આપ શોપિંગકે લિએ આયે હો, વાયા દુબઈ ?’ ‘બેચારીને એક મહિના તો વેઈટ ક્રિયા...’ સભ્યતાનો નકાબ ઉતારીને ખીખી કરતાં મનમાં આવે એવું બોલતાં મંડળીએ જમવાનું પતાવ્યું.

ઝોકું પણ નહીં લેવાની શરતે ‘હંપ્પી’, ‘ચિઅરફુલ’, ‘રિવોર્ડિંગ’ નાઈટની શુભેચ્છાઓની સાથે મંડળીએ બંસી અને વનશ્રીને વિદાય આપી.

શાવર લઈ, ટુવાલ વીંટીને બેડરૂમમાંથી બંસી સ્વીટના વિવિંગરૂમમાં આવ્યો ત્યારે વનશ્રી કાચની વિશાળ બારી ઉઘાડીને ઊભી ઊભી, હોટલની દીવાલને આઘેથી અડતા શાંત દરિયાને એકીટશે જોઈ રહી હતી. માથાના વાંકડિયા વાળને નાના ટુવાલથી લૂછતો બંસી વનશ્રીની પાસે આવીને બોલ્યો; ‘આ શું ? તું હજી અહીં જ ઊભી છે ? ફેશ થવું નથી ?’ વનશ્રીએ પાછું ફરીને બંસીની સામે જોયું. ઊંચો, ગોરો, તંદુરસ્ત, સુંદર દેહ... પ્રશ્નોના જવાબ મેળવવા અધિકારથી અધીરી બનેલી ચૈત્રીભરી મીઠી નજર... સુષુમણાના તારનો બજવનાર આ ધરતી પર મળી જાય તે માટે મીટ માંડીને બેઠેલી. કોઈ પણ યુવતીને ગમી જાય એવું સોહામણું વ્યક્તિત્વ.

વનશ્રી બંસીની પાસે આવી. એના ખભે હાથ મૂક્યો. એની આંખમાં જોયું. પછી ધીરેથી બોલી : ‘બંસી, આજની રાત હું લિવિંગરૂમમાં સૂવા ઇચ્છું છું.’ બંસીને શબ્દો ડંખ્યા. એ હલ્યો નહીં. ઊભો રહ્યો. શબ્દોની યથાર્થતા જાણવા એણે વનશ્રી તરફ ફરી એ જ પ્રશ્નાર્થ નજરે જોયું. ‘બંસી, આજની રાત જ...’ વનશ્રીની આંખમાં અંજાયેલી વેદના અને એના અવાજમાં રહેલી આર્દ્રતાથી બંસી ઘડીભર મૂંઝાઈ ગયો. એ એક પગલું પાછું હટતાં બોલ્યો : ‘ડેવી વાત કરે છે તું ? તારા કહેવાથી તો આપણે અહીં આવ્યા છીએ...’

વનશ્રીએ અભિજ્ઞાને કહ્યું હતું : ‘જાણીતા વાતાવરણમાં રહીને સહજવન શરૂ કરવા હું મારા મનને મનાવી શકીશ નહીં.’

વનશ્રી બંસીની નજીક ગઈ : ‘મને ખબર છે. એટલે જ...’ એણે બંસીનો હાથ લઈ, નીચા વળી, મૃદુતાથી હોઠથી સ્પર્શીને કહ્યું : ‘તમને રીકવેસ્ટ કરું છું કે આજની જ રાત...’ વનશ્રીની આંખમાં ભીનાશ જોઈને બંસી હાથ છોડાવતાં બોલ્યો : ‘સારું, સારું. પણ અહીં સૂઈશ ક્યાં ?’ વનશ્રીએ કોચ તરફ હાથ ચીંધ્યો. ‘સારું. પણ એકલું લાગે તો અંદર આવતી રહેજે.’ બોલીને બંસી બેડરૂમમાં જતો રહ્યો.

લિવિંગરૂમની લાઇટ ઠારીને વનશ્રી ફરી પોતાની પાસે આવી અને બારીમાં ઊભી રહી. ક્ષણભરમાં અંધકાર, એકાંત અને એ એક થઈને સાગરને સંબોધી રહ્યા : તારા સહોદરના લોહીતરસ્યા ખડકોએ મારી સેંથી ભૂંસી નાંખી છે. તેં મને મૃત્યુ અને જીવનની વચ્ચે ઊભી કરી દીધી છે. હૃદયના ભાવને વિકલ્પનું વસ્ત્ર ઓઢવા અને અજાણ્યા પરિવેશમાં અનાવૃત થવા મનને સમજાવું છું, પરંતુ હૃદય કહે છે કે એ મંદિરથી એક મૂઠી ઊંચું છે. એકની સાથે અન્યની પ્રતિષ્ઠા અસહજ છે. અભાવનો જામ ભાવ આરોપિત કરવાથી રૂઝાતો નથી. મારા આ અભાવનું ઓસડ એક મહિનો કે છ મહિના નથી. અભિજ્ઞા, તેં માની લીધું કે છ મહિના ટકી ગઈ એટલે હવે હું શરીરને બોલવા દઈશ, શરીરનું સાંભળીશ. અજવાળાના ઓઘમાં તરતાં દુબઈ એરપોર્ટ પર મારા કાનમાં શબ્દો સતત પડઘાતા હતા કે પ્રકાશની જેમ પ્રેમને પણ બે પરિમાણ છે : પ્રેમમય જીવન અને પ્રેમાંકિત મરણ. આજે સાંજના કોલાહલમાં મારા એકાંતે કહ્યું કે વરેણ્યના વિકલ્પનો વિચાર જ અપ્રાકૃતિક હતો.

તારી વાત, મારી વાત, તારા પ્રિય કવિઓના શબ્દોમાં કહીને તું મને તારા મંથનની સહયાત્રી બનાવતો હતો... કેમ કે તારાથી વિશેષ મને કોણ ઓળખે, તન્મય ? એકવેરિયમની બહાર તેં જે શબ્દો કહ્યા હતા તે શૂળની જેમ વાગતા રહ્યા છે; તારા ગયા પછી : પ્રેમની બીજને પૂનમ થતી, અકળતા અવરોધે છે એવું મને ક્યારેક લાગે છે.

(બંસીએ હળવે પગલે લિવિંગરૂમમાં ડોકિયું કર્યું. બારીની નજીક ખુરસી મૂકીને વનશ્રી આકાશ તરફ જોતી બેઠી હતી : શું વિચારતી હશે; બેઠી બેઠી ? એને

અભિજ્ઞાએ જ સલૂકાઈથી વનશ્રીને જીતવાની સલાહ આપી છે. પહેલી રાતે દુરાગ્રહ કરવો શોભનીય પણ નથી.)

*

‘તેજ-તિમિરનું નૃત્ય બ્રહ્માંડમાં નિત્ય ચાલી રહ્યું છે...’ મઠ ફોર્ટના ઢાળ ઊતરતાં તન્મય વનશ્રી જેવા સપનાને જ કહેવા માટે મનના ખૂણે સાચવી રાખેલી વાત કહેતો હતો.... ‘અભ્યાસના એક ભાગ તરીકે રાતે નભોદર્શન કરતાં અંધકારને વિવિધ રૂપે-રંગે અનાવૃત્ત થતા જોયો. શક્તિશાળી દૂરબીનો મને એની નજીક લઈ જતાં હતાં ત્યારે હું મારા કાર્યક્ષેત્રથી દૂર જતો હતો. ઓબ્ઝર્વેશન માટેની મારી નોટ કોરી રહેતી હતી. હું મારા અભ્યાસના કેન્દ્રને નહીં, મારા અંતરના ઊંડાણમાં છાયા-પડછાયાની રચાતી અનેકવિધ આકૃતિઓને મારા માનસપટ પર નિહાળી રહેતો હતો...’

‘અંતરમાં ઊભરાતી શેડોની કલાત્મકતા મને અંધકારને નજીકથી ઓળખવા તરફ લઈ ગઈ. અંધકાર બહુઆચારી છે. બહુરૂપી છે. જ્યાં જુઓ, જ્યારે જુઓ ત્યારે એ નિતનવા સ્વરૂપે વિલસી રહે છે. કોરલની ખાણનું અંધારું. ઉદયગિરિની ગુફાનું અંધારું. અધરાતે અરણ્યનું અંધારું. મધરાતે ફાર્મનું અંધારું. અંધારાને એકસરખું ગણવાની ભૂલ કદી નહીં કરવાની સમજણ મને એક ફોટોગ્રાફરે આપી. કવિઓની આંખે અંધકાર જોવાની દૃષ્ટિ કેળવાય તે માટે એ કવિતા વાંચતો હતો...’

પાર્ણગુચ્છોમાંથી ચળાઈને ચાંદનીના ધરતી પર પડતાં શ્યામ રૂપકડાં ચાંદરણાં વચ્ચે થઈને વનશ્રીની સાથે શાંત પગલે ચાલતો તન્મય સૌમ્ય સ્વરે કહેતો : ‘પીંછીએ મારી સામે અંધકારના વિશ્વસ્વરૂપને છતું કર્યું. વ્હેલની પીઠ જેવું તરતું અંધારું. પૂનમની રાતે ખડકોની વચ્ચે થઈને ખળખળ વહેતું અંધારું. અશ્વત્થામામાં અહર્નિશ ડૂસકાં ભરતું અંધારું. પ્રસૂતાની પીડામાં મુક્ત થતું અંધારું. તેજ-તિમિરની વિરલ સંધિક્ષણ ક્યારે રચાય તે તમે ધારી શકો નહીં. ઘણું ફર્યા પછી ક્યારેક કલ્પન જેવી એક અદ્ભુત ક્ષણનો નજારો નજર સમક્ષ પ્રગટ થતો...’

‘ચિત્ર સાથેની તદ્દુપતા મારામાં અનેરી અનુભૂતિ જન્માવતી અને મને અહેસાસ થતો કે મારામાં રહીને મારાં ચિત્રોને કોઈ જુએ છે. આ ફેન્ટસી ન હતી; યૌવનના પ્રભાતે જોયેલું દિવાસ્વપ્ન ન હતું. લોહીમાં ફરતી પૂર્વજન્મની વણકડી રહી ગયેલી આરત હતી. આ આરતની છીપમાં સાવ અજાણપણે અભાવ, ઉદ્વેગ અને ઉન્મત્તતાના રસાયણે પીડાના મોતીનું રૂપ લીધું. આ મોતી એટલે હું અને હું એટલે આ મોતી એવી રીતે અમે એકરૂપ બની ગયા. દરેક ચિત્ર મારી પીડાનું પ્રતિબિંબ બની ગયું. છાયા મારવાના મારા પ્રયાસો મારી પીડાને બલવત્તર બનાવતા હતા. ચિત્તના અમાપ ફલક પર પ્રતિપળ નૂતન આકાર લેતી રેખાઓને જ્યારે હું કેન્વાસ પર ઉતારી શકતો નહીં ત્યારે અજબ બેચેની અનુભવતો હું વૃક્ષની નીચે બેસી રહેતો. તે સમયે મને

થતું કે વાત કરી શકાય એવું કોઈ પડખે બેઠું હોય તો કેટલી રાહત મળે ! ચિત્ર આંખમાં રમે પણ પીંછીમાં ઊતરે નહીં એવા લાંબા ચાલેલા બેબસ સમયે, વનશ્રી, મારી આંખમાં વસીને કવિએ મને ઉગાર્યો છે. તે રવિવારની સવારે બાલ્કનીમાં ઊભા રહીને લાંબા, કાળા ધોયેલા વાળને, ખભેથી સહેજ નમીને તું ટુવાલથી કોરા કરતી હતી. ઝલમલ થતા તારા રેશમી કાળા ઘટ્ટ વાળ હું અધીરાઈથી જોઈ રહ્યો હતો ત્યાં અચાનક તારો ચહેરો ડોકાયો અને રાજેન્દ્ર શાહના એક ગીતની પંક્તિ તત્કાલે યાદ આવતા હું ઝૂલી ઊઠ્યો : ‘બીજને ઝરૂખે ઝૂકી’તી પૂર્ણિમા, ઝાઝેરો ઘૂમટો તાણી...’

*

સ્ટેશનરીની દુકાનમાં કાઉન્ટર પાસે ઊભેલા તન્મયે કાઉન્ટરની પાછળ રાખેલા અરીસામાં એક પ્રતિબિંબ જોયું. સામી બાજુના કાઉન્ટર આગળ ઊભીને વનશ્રી કોઈ વસ્તુ જોઈ રહી હતી. તન્મયે એને એના લાંબા વાળ પરથી ઓળખી. તપ્તકાંચનવર્ણી વનશ્રીએ પણ પ્રતિબિંબ જોયું. તન્મયને થયું કે આંખ હસી કે હોઠ હસ્યા કે બંને ? ભળતું લઈ, બહાર નીકળી, તરત જ પાછળ આવેલી વનશ્રીની સાથે થઈને ચાલતા એણે ટીનેજરની જેમ કહ્યું : ‘આર્ટ મટીરિયલ્સની આ ફેમસ શોપ છે.’, ‘...’ ‘વળી મારા ઘરની પાસે છે’. ‘...’ ‘ઓહ ! તમે અહીં જ રહો છો ? ક્યારથી ?’ ‘વીસ દિવસથી તો ખરી જ.’ ‘મારું ઘર પણ સામે જ છે.’ વનશ્રીએ બીજા માળની બાલ્કનીમાં બાંધેલા હીંચકે ક્ષણભર ઝૂલીને નજર વાળી લીધી. પછી એ એપાર્ટમેન્ટ્સના દરવાજા તરફ જતાં બોલી : ‘પેલી ફેમસ શોપ પાસે તમે સ્કૂટર પાર્ક કર્યું છે તે ભૂલતા નહીં.’

તન્મયની મમ્મીનો સાદ સાંભળીને વનશ્રી રસોડામાંથી બે કપ ચા લાવીને ફરી રૂમમાં આવી ત્યારે તન્મય એક પેઈન્ટિંગ પાથરીને બેઠો હતો. ‘આ શું ?’ ચિત્ર જોઈને વનશ્રી ભડકી : ‘આંસુ લાવવાં હોય તો વાદળનાં લાવ. સોનેરી, રૂપેરી લાવ. નાછૂટકે લોહીનાં લાવ. પણ આ શું ? જ્યાં જુઓ ત્યાં મરશિયાનાં આંસુ ?’ વનશ્રીએ તન્મયની આંખમાં કલાકારનાં આંસુ જોયાં. ‘વાર લાગશે પણ બધું બદલાશે.’ વનશ્રીએ એક કાગળ પર લખ્યું; ‘નેવરધીલેસ, આઈ એમ વિથ યુ ઓલ્વેઝ.’

અમાસની અંધારી રાતે તન્મય વનશ્રીને લઈને અગાસી પર ગયો. અગાસીની વચ્ચોવચ્ચ બેસતાં વનશ્રી બોલી : ‘ચંદ્ર નથી તોપણ આ પાગલપણું !’ શ્વેત પંજાબી ડ્રેસમાં શોભતી વનશ્રીની પાસે બેસતાં તન્મયે કહ્યું : ‘ચંદ્રશાલા છે. સ્વયં ચાંદની છે.’ વનશ્રી બોલી : ‘કાળા ડિબાંગ આકાશમાં આઠ-દસ તારા રખડે છે.’ આકાશિકા પરથી આકાશનું વિહંગાવલોકન કરતાં તન્મય બોલ્યો : ‘થોડો સમય ખમી જા. ઈશાનમાંથી ધાણીની જેમ તારાઓનું ટોળું ફૂટી નીકળશે.’. ‘પછી ?’ ‘પછી તું એક કવિતા વાંચીશ.’ ‘અંધારામાં ? તને દિવ્ય ચક્ષુ હોય તો તું વાંચ.’ વનશ્રીના સફેદ દુપટ્ટાનો છેડો આંખ પર લપેટીને એ બોલ્યો : ‘મારી આંખ પર ઈરોસનો પાટો છે.

તું વાંચ.' 'મારી આંખ પર પણ એનો જ પાટો છે.' તન્મયે ખિસ્સામાંથી એક કાગળ કાઢ્યો. મોબાઇલનો પ્રકાશ કાગળ પર પાથરીને એણે વનશ્રીને કહ્યું : 'લે, તારી આત્મામાં આપૂર્તિ કરી. હવે વાંચ.' વનશ્રીએ કાગળ પર નજર ફેરવી : 'ઓહ ! પ્રહ્લાદ પારખનું આ કાવ્ય તો હું ભણી છું.' વનશ્રીએ કાવ્ય વાંચ્યું : 'આજ અંધાર ખુશબોભર્યો લાગતો; આજ સૌરભ ભરી રાત સારી...'

એકવેરિયમના એક કેસમાં બે માછલી જોડાજોડ તરતી હતી તે બતાવીને તન્મયે કહ્યું કે આ ચક્રવાકનો મત્સ્યાવતાર છે. એક દૂજે કે લિયે. આખા કેસમાં ત્રીજી દેખાય છે ? વનશ્રીએ એક માછલી બતાવીને કહ્યું : 'આનું નામ વનશ્રી છે.' બીજી માછલી બતાવીને તન્મયે પૂછ્યું : 'આનું નામ ?' પુષ્પ-સ્પર્શે તન્મયનો કાન આમળીને એ બોલી : 'ખબર છે તોપણ પૂછે છે ?' સાગરના બધા પ્રેમના પ્રતીક સમું માછલીનું યુગ્મ સ્વરૂપ જોયા પછી એકવેરિયમમાં આગળ જોવાનું તન્મયે માંડી વાળ્યું. મરીન લાઇન્સની પાળીએ બેસતાં તન્મયે મૌન તોડ્યું : 'એ બેમાંથી એકને કંઈ થઈ જાય તો ?' પાળીની નીચે ખડક પર બેસવું જોઈએ એ રીતે બેઠેલા એક યુગલને જોઈને વનશ્રીએ કહ્યું : 'આ લોકોના સ્નેહનું સંગીત આ સાગર સાંભળે છે. મને સંભળાય છે. તને સંભળાય છે ?' સાગરને અનિમેષ જોઈ રહેલા તન્મયની આંખમાં વનશ્રીએ એકવેરિયમના કેસની બીજી માછલી તરતી જોઈ. મૌનભંગની મુગ્ધ પ્રતીક્ષાભરી પળો પછી; વનશ્રી, સમય અને સ્થળને તદ્દન અસંગત એવા શબ્દોમાં તન્મય બોલ્યો હતો : પ્રેમની બીજને પૂનમ થતી, અકળતા અવરોધે છે એવું મને ક્યારેક લાગે છે.

... પછી પણ સમુદ્રમાં ધીરે ધીરે ગરકાવ થતા સૂરજને જોઈને એ બોલતો રહ્યો.

તે રાતે વનશ્રી બહુ ઉદાસ રહી. અવસાદનો અજગર એને ભીંસી રહ્યો હતો. બાર થયા. સાડા બાર થયા. ઊંઘ તો ઘુવડની પાંખો પહેરીને દૂર ઊડી ગઈ હતી. ત્યાં તન્મયનો ફોન આવ્યો : 'બોલ, શેનો વિચાર કરે છે ?' એ બોલી. હૃદય વલોવીને બોલતા બોલતા મોકળે મને રડી પડી : તું તારા ઘેરા પૂર્વરાગમાંથી બહાર આવીને ક્યારે પ્રેમના ઝાકમઝોળ સૂર્યને વધાવીશ ? મને કહીશ તન્મય, કે પ્રેમના સ્વીકાર પછી એવો તે કેવો ખ્યાલ હજી તને પીડી રહ્યો છે કે સમુદ્રની સંમુખ બેસીને પણ તું ગમ્મતભરી ગોઠડીથી જાતને ભીંજવી શકતો નથી ?

આજની આકૃતિમાં આવતી કાલના અવસાદી રંગો પૂરવાની તન્મયની પ્રકૃતિથી વનશ્રી દુભાણી હતી. વનશ્રીનો સૌમ્ય આક્રોશ સાંભળ્યા પછી એણે ધરપતથી નીતરતા કંઠે કહ્યું : 'તારી ઉદાસી હું વાંચી ગયો હતો. તું બારી બહાર જો. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો છે. એની સાક્ષીએ તને હું વચન આપું છું કે આપણી આજને હું રળિયામણી બનાવીશ. આપણે જીવનને આનંદના અમૃતથી ભરી દેશું. અંધકારને પણ રાતરાણી જેવો ખુશબોદાર બનાવશું. જન્મ સાથે જે નિશ્ચિત છે તે હવે મારી વાતનો

વિષય નહીં બને. હું મારા ચિત્રની અભિસારિકાના ચહેરા પર ઉષાની લાલી પાથરીશ. એની ઉત્સુકતાને ચાંદનીમાં ઝંબોળીશ. હવે તારે ફરિયાદ કરવી નહીં પડે કે મારાં પાત્રોની આંખોમાં શ્યામ વિષાદ ને ગતિમાં પાંડુર શિથિલતા કેમ છે ?

ઑસ્ટ્રેલિયામાં ભણતર પૂરું કરીને ચાર વરસ પછી અભિજ્ઞા ભારત પાછી ફરી હતી એની ખુશાલીમાં મમ્મી પ્રજ્ઞાબહેને સાસણ-ગીરનો પ્રવાસ ગોઠવ્યો હતો. તન્મય સાથે આવે તે માટે એમણે વનશ્રીને પણ આવવાનું નિમંત્રણ આપતાં કહ્યું હતું કે આ તો તન્મયના પપ્પાનું ડેપ્યુટેશન ફ્રાન્સમાં લંબાયું, નહીંતર તું અત્યારે અમારા કુટુંબની વહુ હોત. અભિજ્ઞાએ તન્મયને ચેતવણી આપી હતી : ‘પપ્પા આવ્યા પછી તો તરત પરણીશ નહીં તોપણ હું વનશ્રીને ભાભી કહેવાનું શરૂ કરી દઈશ.’ વનશ્રી હસતાં બોલી હતી : ‘હવે એ આનાકાની નહીં કરે. એના હૃદયમાં પ્રેમનો સૂર્ય ઝળહળે છે.’ અભિજ્ઞાએ વિસ્ફારિત આંખે પૂછ્યું : ‘તો પહેલાં ભાઈના પ્રેમને ગ્રહણ લાગ્યું હતું ?’ ‘હા.’ વનશ્રીએ તન્મય તરફ સ્નેહાળ નજરે જોઈને કહ્યું : ‘હવે એણે વિતંડાવાદના ગ્રહણમાંથી પ્રેમને મુક્ત કર્યો છે.’

ગીરમાં અભિજ્ઞાએ બંનેને ટોક્યા હતા : ‘સિંહ જોવા આવ્યા છો. પાંચ મિનિટ તો એ બિચારા સામે જુઓ.’ બે દિવસ અભયારણ્યમાં રહ્યાં પછી અભિજ્ઞાને વેરાવળ જતાં પહેલાં ચોરવાડના દરિયાકિનારે રખડવાનું મન થયું. સાંજે પાંચ વાગે તન્મય, વનશ્રી અને અભિજ્ઞા દરિયાકિનારે ટહેલવા નીકળ્યાં. ખડકાળ દરિયાકિનારો જોઈને અભિજ્ઞાને દર્શનની યાદ આવી. બે હાથ હવામાં ફેલાવીને દરિયા તરફ દોડતી એ સ્વગત બોલી : ‘દર્શન, બે મહિના રાહ જો. પપ્પા આવે એટલી વાર છે. બહુ ઉતાવળ હોય તો એક મોજું મોકલ.’ દર્શનની ગેરહાજરીનો ગમ હળવો કરવા અભિજ્ઞાએ ઑસ્ટ્રેલિયાના ‘પાઈરે ટ્રસ બે’ના અદ્ભુત ખડકાળ દરિયાકાંઠાની રસભરી વાત વનશ્રી-તન્મયને કહી. દરિયાકિનારે અભિજ્ઞાએ તન્મયને કહ્યું : ‘તું તો સ્વિમર છે. પગ ઝબોળવાનું પણ મન થતું નથી ?’ વનશ્રીએ ઠપકાભરી આંખે તન્મયને પૂછ્યું કે ‘તેં તો કોઈ દિવસ મને કહ્યું નથી કે...’ તન્મયે વનશ્રીનો પ્રશ્ન સમજીને અભિજ્ઞાને જવાબ આપ્યો : ‘તું કેટલી જૂની વાત કરે છે ! કોલેજમાં ગયા પછી હું પાણીમાં પડ્યો જ નથી.’ અભિજ્ઞા હસી : ‘કહેને કે પ્રેમમાં પડ્યા પછી...’ એમ કહીને એ દરિયાનાં મોજાંની નજીક ગઈ. ટી-શર્ટ ઉતારી, વનશ્રીના હાથમાં પકડાવીને તન્મય દરિયા તરફ ચાલ્યો. વનશ્રી એની પાછળ ભીની રેતીમાં થોડાં પગલાં ચાલી. ‘બહુ દૂર જતો નહીં.’ – વનશ્રીના શબ્દો હવામાં તરત છોડીને તન્મય દોડીને બર્મૂડાબેર ફેનિલ મોજાંમાં હાથ ફેલાવીને તરવૈયાની અદાથી તરવા લાગ્યો.

લોહીનીંગળતા શિર સાથે મૂર્છિત તન્મયનું શરીર રેતીમાં પડ્યું હતું. આજુબાજુ ભેગા થયેલા લોકો કહી રહ્યા હતા : મોજાંમાં સરસ રીતે તરતા આગળ ગયા હતા. ત્યાં

તરત જ આવેલા બીજાં મોજાંએ એમને ઊંચક્યા અને ખડક સાથે એમનું માથું અફળાયું...

જૂનાગઢના ડોક્ટરોએ તન્મયને તાત્કાલિક અમદાવાદ લઈ જવાની સલાહ આપી. નાની ઓમ્બ્યુલન્સમાંથી સુસજ્જ મોટી ઓમ્બ્યુલન્સમાં તન્મયને શિફ્ટ કરવામાં આવ્યો ત્યારે આંસુ સારતી અભિજ્ઞા ડોક્ટરને પૂછી રહી હતી : ‘બચી તો જશે ને ?’ ડોક્ટરે કહ્યું : ‘ચિંતાનું ખાસ કારણ નથી. ભાનમાં આવ્યા પછી ખબર પડે. કદાચ એકાદ અંગ પર અસર પડે.’ ઓમ્બ્યુલન્સ અમદાવાદ તરફ દોડતી હતી. તન્મયનો નિશ્ચેત દેહ જોઈને વનશ્રી એની સાથે સંવાદ કરતી હતી : ‘કદાચ ક્યાંક ખોટ રહી જાય તો તું ફિકર કરતો નહીં. હું છું તારી સાથે ને સાથે ! તારી દૃષ્ટિ હું બનીશ. તારી વાણી અને સંગતિ હું બનીશ’. વનશ્રી કંપી ઊઠી : ‘સ્મૃતિભ્રંશ થશે તો ?’ એણે પ્રાર્થના કરી : ‘હે પ્રભુ ! તન્મય મારું નામ ભૂલે નહીં એટલી મારા પર કૃપા કરજે.

ઓમ્બ્યુલન્સના દ્વાર પાસે ખૂણામાં અઢેલીને બેઠેલી વનશ્રીની આંખ વાનમાં થતી હલચલથી ખૂલી ગઈ. એણે ઊંઘેરેટી ચીકણી આંખે સ્ટ્રેચરની આસપાસ સફેદ વાદળો જોયાં. રૂમાલથી આંખ સાફ કરીને એણે જોયું કે ડોક્ટર અને નર્સોં તન્મયના શરીર પર ઝળૂંબીને ઊભાં છે. પ્રજ્ઞાબહેન અને અભિજ્ઞા નૅન્કિનથી મોં ઢાંકીને બેઠાં છે. થોડી જ મિનિટો પછી સ્ટ્રેચર પાસેથી બધા ખસ્યા ત્યારે વનશ્રીએ તન્મયનો ચહેરો ઢાંકેલો જોયો. ખોળામાં માથું મૂકીને રડતી અભિજ્ઞાને બેઠી કરીને પ્રજ્ઞાબહેન ઊભાં થયાં અને વનશ્રીની પાસે આવીને એને છાતીમાં સમાવીને રડવા લાગ્યાં. મુશળધાર રડતી વનશ્રીને વળગીને આંસુ સારતી અભિજ્ઞા બોલતી હતી : ‘વનશ્રી, આઈ એમ વેરી સૌરી. આ ટ્રેજેડી મારા કારણે જ બની છે.’

*

તે પછીના દિવસોમાં સખી રૂપે અભિજ્ઞા વનશ્રીનો પડછાયો બનીને રહી. ‘મને એકલી રહેવા દે. આમ ક્યાં સુધી રહીશ ? તારી મમ્મી શોકમાંથી બહાર આવશે એટલે પહેલું કામ તને પરણાવવાનું કરશે.’ વનશ્રીના શબ્દો સાંભળતાં ભીના કંઠે અભિજ્ઞાએ કહ્યું : ‘તું નિર્ણય નહીં કરે ત્યાં સુધી પસ્તાવાની આગમાં શેકાતી હું તારી સામે બેઠી રહીશ.’ કઠોર ચહેરે વનશ્રી બોલી હતી : ‘મોં ભાઈ-ભાભીને પણ કહી દીધું છે કે એ વાત ઉખેળશો તો હું આત્મહત્યા કરીશ.’ અભિજ્ઞાએ વનશ્રીના હાથ હાથમાં લઈને કહ્યું : ‘એવું કદી વિચારતી નહીં. હું હંમેશ તારી સાથે રહીશ. આજે જ દર્શનને -’ અભિજ્ઞા બોલી બેઠી. મહિનાઓથી કોઈની સામે નહીં ઉચ્ચારેલું નામ આમ અચાનક મોંમાંથી નીકળી ગયું. તે પણ વનશ્રીની સામે. ક્ષોભિત ચહેરે, સજળ આંખે એ વનશ્રીના ઘરની બહાર દોડી ગઈ.

ચાર દિવસ અભિજ્ઞા દેસાઈ નહીં. એમણે વનશ્રીએ ફોન કર્યો : ‘દર્શનની વાત મને નહીં કહેવાની ?’ અભિજ્ઞાએ આવીને અચકાતાં એના દર્શન સાથેના પ્રેમની વાત

વનશ્રીને કહી. પ્રેમની વાતે બંનેને રડાવ્યાં. અલગ અલગ કારણસર. રડીને હળવી બનતાં વનશ્રી બોલી : ‘અભિજ્ઞા, મારી ચિંતા છોડીને તું જલદી દર્શનની પાસે પહોંચી જા. હું મારી રીતે જીવી લઈશ. મારે તારા નિસાસા લેવા નથી.’

અભિજ્ઞામાં સમાનધર્મી જોયા પછી વનશ્રી ઊઘડી હતી. માનવસંબંધોની વિલક્ષણતાઓ વિશે અભિજ્ઞા ચર્ચા કરતી ત્યારે એ રસ લેતી હતી. અભિજ્ઞાએ એને સમજાવ્યું હતું કે સાકાર નહીં બની શકેલા સંબંધની ઉત્કટતા તાજી હોય ત્યારે અન્ય ઉચિત સંબંધ સહજપણે સ્વીકારી શકાય છે. ‘સંબંધની ઉત્કટતાની લાગણી શિથિલ થાય ખરી ?’ વનશ્રીને થયેલા પ્રશ્નના જવાબમાં અભિજ્ઞાએ કહ્યું : ‘હા. સમય જતાં લાગણીનું સ્થાન જરૂરિયાત લે છે. માણસનું મન, શરીર ધારીએ એટલું સરળ અને કઠ્ઠાગરું નથી. સવેળા કરેલી પસંદગી મુખ્ય બારણેથી પ્રવેશે છે. વેળા વીત્યે મજબૂરી પાછલા બારણેથી આવે છે.’

અંતે એક દિવસ વનશ્રી બંસીને મળવા સંમત થઈ. અભિજ્ઞાની દિલોજાન દોસ્ત રેશમાના ભાઈ બંસીનું બાળપણ અભિજ્ઞાના ઘરે જ વીત્યું હતું. તન્મયની સાથે અભિજ્ઞાએ વરસો સુધી બંસીને પણ રાખડી બાંધી હતી. બંસીએ ઇલેક્ટ્રોનિક ગુડસના વ્યાપારમાં સારી પ્રગતિ કરી હતી. ધંધાર્થે વારંવાર ફોરિનની ટ્રિપ કરતા બંસી અંગે અભિજ્ઞાએ વનશ્રીને કહ્યું હતું કે એ હેન્ડસમ છે, શ્રીમંત છે, મારા શબ્દોનો આદર કરે છે એટલે નહીં પણ એ તારા જેવી સરળ છોકરીને મેળવવા લાયક છે એટલે મેં એનું નામ સૂચવ્યું છે.

બંસીએ પ્રજ્ઞાબહેનને પૂછ્યું, ‘મમ્મી, તમારો શું અભિપ્રાય ?’ એમણે કહ્યું : ‘કોઈ પણ દ્વિધા ફોકસમાં રાખ્યા વિના તું વનશ્રીને મળજે. પરસ્પરને સમજી શકવાના સુખમય સહજવનની શક્યતા દેખાય તો તું આગળ વિચારજે. તમે બંને સ્વતંત્રપણે નિર્ણય લઈ શકો એટલાં મેચ્યોર છો.’

યુગોથી અપૂર્ણ રહેલા સુખી જીવનના અર્થનો અણસાર પામવા બંસી વનશ્રીને મળ્યો. શરૂઆતમાં સંકોચ સાથે, પણ પછી સ્વસ્થતાથી વનશ્રીએ બોલેલા દરેક શબ્દમાં એની પારદર્શિતાનું સત્ત્વ અને સત્ય પ્રગટ થતું બંસીએ જોયું. બીજી મુલાકાતમાં એ વિશેષ ઊઘડી હતી : વિચારોના ઘમ્મરવલોણાંએ અમારા ચિત્તનો કબજો લઈ લીધો હતો. દોષીનું માખણ તારવવા અમે નમ્યાં ત્યાં સમયે થપાટ મારી... મુલાકાતને અંતે એક પગલું પાસે આવીને, વનશ્રીનો હાથ ઉષ્માપૂર્વક સાહીને બંસીએ મૃદુતાપૂર્વક ચૂમ્યો.

તન્મય સાથે વિવિધ સ્થળોએ ઘૂમેલી વનશ્રીએ એની મૂઝવણ અભિજ્ઞાની પાસે રજૂ કરી હતી : ‘જાણીતા વાતાવરણમાં રહીને સહજવન શરૂ કરવા હું મારા મનને મનાવી શકીશ નહીં.’ બંસીએ આનંદ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું, ‘અભિજ્ઞા, વનશ્રીને કહેજે કે તારી શરત મને મંજૂર છે. હું એને યુરોપિયનોના હનીમૂનના ફેવરિટ ડેસ્ટિનેશને લઈ

જઈશ.’

અભિજ્ઞા, અભિજ્ઞા... છાની વેદનાએ સર્જેલી ગેરસમજથી વનશ્રી દુઃખી દુઃખી થઈ ઊઠી : ‘મોં કહ્યું તે મારી શરત ન હતી. હું મારી જાતની સાથે સમાધાન કરવાની મથામણમાં હતી. મેરેજ-રજિસ્ટરમાં સહી કરવા જેટલી સહેલી આ બાબત ન હતી. લગ્ન પછીની ભૂમિકાનો વિચાર એક શૂળ રૂપે મને અસ્વસ્થ બનાવતો હતો. આટલું નજીક રહેવા છતાં તન્મયે એક અજબ અંતર જાળવી રાખ્યું હતું. ક્યાંક દૂર અજાણ્યા માહોલમાં જવાથી એ શૂળ સમાધાન સ્વીકારીને શમે એવી સંભાવનાએ મને આવું કહેવા પ્રેરી હતી, અભિજ્ઞા.’

(બંસી સૂતો ત્યારે સમુદ્રનો શાંત ગુંજારવ સંભળાતો હતો. એને એ અવાજ ઘણો આહ્લાદક લાગ્યો હતો. એ અવાજથી પથારીના ખાલી પડખાએ ચિત્તમાં શોર પેદા કર્યો હતો. પળભર એને થયું કે એ બહાર જાય અને વનશ્રીને પૂછે કે આ શું નાટક માંડ્યું છે ? પણ એણે ઓશીકું પડખામાં દબાવીને સૂતાં મનને સમજાવ્યું કે વનશ્રી આજની જ રાત બહાર સૂવાની છે... રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે સમુદ્રના ખળભળાટથી એ જાગી ગયો. એણે બારીનો પડદો ખસેડીને કાચમાંથી દરિયાને ભુરાટા આખલાની જેમ ઊછળતો જોયો. એણે વિવિંગરૂમમાં જોયું. પાછલી રાતની ચાંદનીથી ઓરડો રૂપેરી અંધારાથી છવાઈ ગયો હતો. હવામાં બારી-બારણાંના પડદા ઊડતા હતા. કોચ ખાલી હતો. ખુરસી નીચે પડેલા વનશ્રીનાં ચંપલ ચળકતાં હતાં. વનશ્રી બારીમાં ઊભી હતી. પવનમાં એના માથાના વાળ ફરફરતાં હતા. બંસીએ ગુસ્સામાં મુઠ્ઠી વાળી : આખી રાત આમ જ જાગતા રહેવું તું તો આવી શું કામ ? અનેક ઉશ્કેરાટભર્યા વિચારોને પસાર થવા દઈને એ ફરી એના પલંગમાં જઈને સૂતો : રાત તો લગભગ પૂરી થવાના આરે છે. હવે એને નારાજ કરવાથી કોઈ અર્થ સરશે નહીં.)

કોઈ મિશનના જુસ્સાથી રણે ચડેલા દરિયાના દર્શનને આત્મસાત્ કરતાં વનશ્રીએ આત્મદર્શન કર્યું; ‘હું તો લૉન્ડ્રીમાંથી કપડાં લેવા ઘરેથી નીકળી હતી. તન્મયની પાછળ સ્ટેશનરી શોપમાં હું આપમેળે ગઈ હતી. સદા સાથે રહેવાની મારી દેવવાણી સ્વયંસ્ફુરિત હતી. દરિયાકિનારે તન્મયને બહુ દૂર નહીં જવાનું મેં અનાયાસ કહ્યું હતું. અમારા સંબંધ સ્વયંપ્રેરિત હતા.’ પાછી ફરીને બારીના ટેકે, અંધારામાં ડૂબેલા બેડરૂમ તરફ બે હાથ જોડીને વનશ્રી ઊભી રહી : ‘સાથે રહેવાના વિચારથી હું અહીં આવી હતી. જે ઊંચાઈ મેં જાણી હતી તે જ ઊંચાઈ મેં તમારામાં જોઈ છે. પણ, અફસોસ ! ધીરે ધીરે શમી રહેલું મારું અકથ્ય શૂળ અહીં આવ્યા પછી મારા અંતસ્તલમાંથી જવાળામુખીની પ્રબળતાથી ભભૂકી ઊઠ્યું છે. બંસી, મને માફ કરજો.’

બધું ગ્રહીને ઓટમાં દરિયો શાંત થાય છે.

કવિરમણીકસોમેશ્વરનીએકઅવિસ્મરણીયકૃતિ

■ રાધેશ્યામશર્મા

ખારવણહીબકાંભરે...

ખારવણહીબકાંભરે છે ને દરિયાની છાતી મૂંઝાય છે.

તૂટેલી હોડીને પૂછે છે ખારવણ
પોતાના દરિયાની વાત
ઝીલે છે હલ્લેસાં છાતીમાં
વિખરાતી મેલીને પોતાની જાત
સબ્બાક ! દરિયાને કંઈનું કંઈ થાય છે.

ખારવણ હીબકાં ભરે છે ને દરિયાની છાતી મૂંઝાય છે.

દરિયામાં ઓગળેલ દરિયાને ફંફોસે
ખંખોળી સાતે પાતાળ
આંખોમાં આંખો પરોવીને ખારવણ
દરિયાને પૂછે છે ભાળ
અરે, અરે, દરિયાઓ સુકાતા જાય છે.

ખારવણ હીબકાં ભરે છે ને દરિયાની છાતી મૂંઝાય છે.

(‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’ પૃ. ૪૧૭)

—રમણીક સોમેશ્વર

કવિશ્રી રમણીક સોમેશ્વરે આ રચનામાં ખારવણની સામે અને સાથે દરિયાને સાંકળી કરુણને પરિપુષ્ટ કર્યો તે પ્રક્રિયા રસપ્રદ છે.

ખારવો વહાણ લઈ ગયો તે ગયો, પાછો ફર્યો નથી, ફરશે કે નહીં એનું નક્કી ના કહેવાય.

ખારવણ શું કરે ? શું કહે ? અંતતઃ હીબકાં ભરે છે. ડૂસકાં ભરે છે. સામે ઉછળતો દરિયો છે. એનાં અસ્ખલિત હીબકાંથી કવિકલ્પનામાં એક ચમત્કૃતિ સર્જઈ અને પંક્તિ પ્રગટી.

‘દરિયાની છાતી મૂંઝાય છે’

એક સામાન્ય ખારવણનાં હીબકાંથી અતાગ દરિયાની છાતીને મૂંઝારો ઊપડે
એ વ્યવહારવિશ્વમાં સાંભળ્યું છે કદી ?

શૈલેન્દ્રની એક પંક્તિ યાદ આવે : ‘રોઉ મેં સાગર કે કિનારે, સાગર હસીં ઉડાયે.’
આ દરિયો કોરો છે ? કેવો છે ?

તૂટેલી હોડીને પૂછે છે ખારવણ,
પોતાના દરિયાની વાત.

નેત્ર સમક્ષનો દરિયો તો મોજાં ઉછાળતો દીઠો એટલે ખારવણ તૂટેલી હોડીને
નિરાધાર થઈ પોતાના દરિયાની કથની પૂછે છે.

પોતાનો દરિયો એટલે પોતાનો ધણી ખારવો જે પાછો આવ્યો નથી. માટે
ખારવણને અનુલક્ષી કડી ઘડી :

‘ઝીલે છે હલ્લેસાં છાતીમાં’

સમસંવેદક સમજી જાય કે દરિયે ગુમ થયેલા પતિની પેઠે ખારવણ પણ પોતાની
છાતીમાં હલ્લેસાં ઝીલે છે !

પતિના મરણ પછી વિધવા સ્ત્રીઓ છાતી પર હાથ પછાડી કૂટે એ હાથો પણ
હલ્લેસાંની એક મિસાલ, ઉપમા નથી ?

પ્રિય પતિના વિરહ પછી ખારવણ તો શું, કોઈ પણ ઋજુ સ્ત્રી ‘વિખરાતી મેલીને
પોતાની જાત’ શું ના અનુભવે ?

કર્તાએ અત્રે એક જ શબ્દ સંયમ સાચવી આઘાત-ધ્વનિ રૂપે મૂક્યો છે:

‘સબ્બાક !’

દરિયાને કંઈનું કંઈ થાય તે કયો દરિયો ? કવિએ ભાવકને કલ્પવાનો પર્યાપ્ત
અવકાશ આપ્યો છે... ખારવણનો ધણી જ્યાં પણ હોય ત્યાં તેનેય કંઈનું કંઈ થઈ
જાય તે સ્વાભાવિક છે.

કૃતિના બીજા અંતરો ખારવાના શાશ્વત અન્તનો દારુણ અહેસાસ આપે છે :

દરિયામાં ઓગળેલ દરિયાને ફંફીસે,
ખંખોળી સાતે પાતાળ.

મીઠાનું પૂતળું ખારાશ શોધવા ખારાઉસ દરિયામાં પેસે તો શું થાય ? ખારવો
પણ ખારો અને દરિયો પણ ખારો, ફંફીસવા જાય તો ઓગળી જ જાય ને. બિચારી
ખારવણ સાતે પાતાળ ખંખોળે તોય દરિયામધ્યે ઓગળી ગયેલો – અથવા દરિયાએ
જ ગળી લીધેલ - ખારવો ઓછો પાછો મળવાનો છે ? તોયે હીબકાં ભરતી તે સામેના
‘દરિયાને પૂછે છે ભાળ’... ત્યાં સર્જક રમણીકે, હીબકાંની સાક્ષીએ અન્તે અકલ્પ્ય
પંક્તિ રચી આપી છે :

‘અરે, અરે દરિયાઓ સુકાતા જાય છે !’

આ સંદર્ભ સાથે શાયર નાસિર કાજમીનો શેઅર વાંચવો ગમશે :
આઓ, કુછ દેર રો હી લે. ‘નાસિર’
ફિર યે દરિયા ઉતર ન જાયે કહીં.

18

જણ જીવો જી

ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે જણ જીવો જી.
ઠેયાનાં ખાલીખમ ફળિયાં રે જણ જીવો જી.
તૂટ્યા કડડ સાત સળિયા રે જણ જીવો જી.
ખૂટ્યાં નાગર તારાં નળિયાં રે જણ જીવો જી.
મારગમાં મોહનજી મળિયા રે જણ જીવો જી.
રાધાનાં હાડ સાવ ગળિયાં રે જણ જીવો જી.
ઢાળથી ઊથલજી ઢળિયા રે જણ જીવો જી.
અધવચ પાથલજી મળિયા રે જણ જીવો જી.
ખાવું શેં ? પીવું શેં ? લાળિયા રે જણ જીવો જી.
હાલતા ને ચાલતા પાળિયા રે જણ જીવો જી.
ખટમાસ ઊઘમાં ગાળિયા રે જણ જીવો જી.
ખટમાસ વ્હેણ સાવ વાળિયાં રે જણ જીવો જી.
ભડભડ ચેહમાં બાળિયા રે જણ જીવો જી.
અમથાં અલખ અજવાળિયાં રે જણ જીવો જી.

(ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ, ૧૯૮૦, પૃ. ૩૩)

લાભશંકર ઠાકર

સ્મરણાંજલી

સર્જનાત્મક ઉત્સર્જન ને ઉત્સર્જનાત્મક સર્જનના લીલાધર :
લાભશંકર ઠાકર (લાઠી) | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

‘ભાષાના ભૂપત’, મારા સન્મિત્ર – ‘યાંત્રિકતા’માંથી ‘યાન્ ત્રિક્ તા યાન્ ત્રિક્ તા યાન ત્રિક્ તા’ એવો આજના યંત્રયુગનો તાલ પકડી આપનાર કવિબંધુ લાભશંકર ઠાકરના અવસાનથી એમના પરિવારને તેમ આપણને – ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રને મોટી ખોટ પડી છે. તેઓ કોઈ અજનબી આંતરિક અગોચરમાં સરી ગયા અને આપણું તો હળવામળવાનું, ગપસપ કરવાનું, ચર્ચાવિચારણા કરવાનું, કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ કરવાનું એક મહત્ત્વનું થાણું જ ઊઠી ગયું ! હવે તો એમની અપેક્ષા અનુસારનાં કાર્યો કાવ્યક્ષેત્રે ચાલતાં રહે અને એમાં આપણે યથાશક્તિમત્તિ સહકાર આપતા રહીએ એ જ એમના માટેની આપણી સાચી ભાવાંજલિ હશે.

આમ તો ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી તરફથી લાભશંકરને પોતાની ચૂંટેલી કવિતાનું સંપાદન કરવાનું જણાવાયેલું, પરંતુ એમની એ કામ કરવાની તૈયારી નહોતી. એમની ઈચ્છાથી એ કામ કરવાનું મારા માથે આવ્યું અને સદ્ભાગ્યે, લાભશંકરને આનંદ થાય એ રીતે ‘ખખડતી ખેંચે કવિતા કોણ ?’ – એ મથાળે એમની ચૂંટેલી કવિતાનું સંપાદન પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ શક્યું. તેમાં ‘મૂલપર્ચત જોવાની મથામણ કરતા સંપ્રજ્ઞ સાહિત્યસર્જક’ તરીકે મેં એમનો પરિચયલેખ ૧૩ મે, ૨૦૦૫માં ૨૪૭ એમના કરેલો. લાભશંકરે કાવ્યાદિના એમના એકાધિક ગ્રંથોમાં એ લેખનો કે તેના અંશનો ઉપયોગ કર્યો જ છે. ‘સાર્થકતાની શોધના કવિ’ તરીકે મેં એમની કરાવેલી ઓળખાણ એમને ગમેલી. તેથી પ્રસ્તુત લેખમાં એ લેખમાંની વિગતો બને તેટલી નિવારી ફરીથી આપણા એ ઉત્તમ કવિ સાથેના મારા આંતરસંબંધના આધારે થોડી વાતો કરવાનો મારો ઉપક્રમ છે.

લાભશંકર સાથેનો મારો સંબંધ ૧૯૫૭થી. તેઓ ગુજરાત કોલેજમાં ગુજરાતી મુખ્ય વિષય સાથે સિનિયર બી.એ.માં ભણતા હતા ત્યારે એમના જ વર્ગમાં જુનિયર

બી.એ.ના વિદ્યાર્થી તરીકે મેં પ્રવેશ મેળવેલો. ત્યારે જુનિયર તેમ જ સિનિયર બી.એ.ના વિદ્યાર્થીઓ એક જ વર્ગમાં ભેગા બેસતા. લાભશંકર સાથે જ રાધેશ્યામ શર્મા. બંને સાથે હરેફરે, લખે-વાંચે, ચા-પાણી કરે ને સિનેમા જુએ. મને એમની બેલડી અશ્વિનીકુમારો જેવી લાગતી. એ કવિબંધુઓએ જ્યારે મારા કાવ્યાસાહિત્ય વિશેના સર્જન-રસ વિશે જાણ્યું ત્યારે એમણે મને ઉદારતાથી એમની પાંખમાં લીધો. એ સમયે લાભશંકરની ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય વિશેની અભિજ્ઞાથી ઠીક ઠીક પ્રભાવિત થયેલો. કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય, સુન્દરમૂ, ઉમાશંકર, શ્રીધરાણી, હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ, પ્રહલાદ પારેખ, રાજેન્દ્ર શાહ અને નિરંજન ભગત – આ બધા પ્રશિષ્ટ કાવ્યસર્જકોનો એમને સારો વ્યાસંગ હોવો જોઈએ. લાભશંકરને એ કવિઓની કેટલીયે કાવ્યપંક્તિઓ જિહ્વાએ. મણિનગર સ્ટેશન પાસે આવેલા બંગલામાંના એમના અભ્યાસખંડમાં ચેખોવનું ચિત્ર દીવાલ પર ચિટકાડેલું જોયાનું સ્મરણ છે. મને એમની સંગત ખૂબ ફળી. મને ‘કુમાર’ની બુધસભાનું ડહેલું બતાડનારા એ. એમની અને મારી કાવ્યયાત્રાના તોર-તરીકા અલગ અલગ અને બધી વાતે અમારો મેળ એવું પણ નહીં. આમ છતાં જીવન અને કાવ્યસાહિત્યની અનેક બુનિયાદી બાબતોમાં અમારી ‘વેવલેન્થ’ મળતી આવતી. તેથી મારા એ હંમેશાં શ્રદ્ધેય સર્જક અને ભાવક રહ્યા. મારા ગદ્ય-નિબંધોનું ‘આ-નંદપર્વ’ નામે એમણે સંપાદન કરતાં પણ પોતાનો રાજીપો દાખવેલો. આ લાભશંકરે પરંપરાગ્રસ્ત કવિતા સામે ભલે બગાવત કરી પણ એમનો કાવ્યશકુંતલાના કણ્વ સમા બચુભાઈ માટેનો સમાદર એમના અંતરતમમાં અક્ષત રહેલો એમ હું કહી શકું. તેઓ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાને ‘રમત’ કહેતા, હું ‘લીલા’ કહેતો. અન્યથા (જોકે ‘આકંઠ સાબરમતી’માં ‘લીલાનાટ્ય’ શબ્દ પ્રચલિત થઈ શકેલો.) તેઓ એમની લાક્ષણિક ઢબે કવિતા કરવાની ટેવને ‘ખૂજલી’ કહેતા; પણ તેથી કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયામાં કોઈ મૂળભૂત ફરક પડતો મને લાગતો નહોતો.

લાભશંકર ગામડેથી શહેરમાં આવેલા. મારું પણ એ જ રીતે આવવાનું થયેલું. મૂળિયાં ગ્રામીણ ધરતીની માટીમાં, વિકસન નગરની હવામાં. ગ્રામીણ જીવનના, પ્રાકૃતિક વાતાવરણના તેમ જ વ્યષ્ટિ તથા સમષ્ટિજીવનના વ્યાવહારિક સંબંધોના આટાપાટાના એ પાકા જાણતલ. એના અનેકાનેક ભાવસંદર્ભો તાણાવાણાની રીતે એમના કાવ્યમાં વણાયેલા જોવા મળે. એમની મુખ્ય ખોજ હતી સર્વના સંદર્ભમાં સ્વનું મૂળ પામવાની. પોતાના સંદર્ભમાં what, why અને how – જેવા પ્રશ્નો સતત ઊઠતા. પોતાનું – પોતાના શબ્દનું – પોતાના હોવાપણા (being) અને થવાપણા (becoming)નું મૂળ જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસાથી સર્જનક્ષેત્રે એમનું ચંકમણ ચાલતું. પોતાના અસ્તિત્વના તંતુએ તંતુને વિશ્લેષિત કરી, તર્કના ચીપિયાથી પકડી સંવેદનના પટલ

પર શબ્દપ્રત્યક્ષ કરવાની એમની ખટાપટી. એમના સમગ્ર કાવ્યસર્જનના કેન્દ્રમાં આ ખટાપટી જોઈ શકાય. એમના નાટક, નિબંધ, કથા જેવા કાવ્યેતર સર્જનપ્રકારોમાં પણ આ ખટાપટીનો ખેલ વરતાય છે. આ ખટાપટીમાં – મથામણમાં આપણને પ્રતીત થાય એમનું અધ્યાત્મ – એમનું મેટાફિઝિક્સ. માનવીય સંબંધોની સંકુલ જટાજાળમાંથી પોતાના અસ્તિત્વના દોરને પકડીને સર્વની આરપાર ઠેઠ સુધી પહોંચવાનો એમનો સંપ્રજ્ઞતાપૂર્વકનો પ્રયાસ. એ ‘ઠેઠ’ એ જ એમનું ઇતિ અને એ જ એમનું નેતિ. જે પોટલું પોતાને વારસામાં સાંપડ્યું એ પોટલાની ગાંઠો છોડવામાં એ જીવનભર લાગ્યા રહ્યા. છેવટ સુધી પોતાના છેડા પામવાની છાલ એમણે ન છોડી તે ન જ છોડી.

લાભશંકર વિલક્ષણ અર્થમાં સ્વાનુભવરસિક કે સ્વલક્ષી કવિતાનાં ભાતીગળ રૂપો દાખવે છે. એમાં સ્વગતોક્તિના તત્ત્વનું પ્રાબલ્ય પણ લાગે. પોતાના જીવનરની માટીમાં અનેકાનેક કારણોથી તસ-તિરાડો પડે છે તે સર્વને તેમણે ઝીણી-પારદર્શી નજરે નીરખેલી અને તેમાંથી પાર નીકળી તળિયાનો તાગ લેવાના જુસ્સાથી તળેઉપર થતાં થતાં પોતાની ચેતનાથી અનુપ્રાણિત શબ્દને પણ તળેઉપર કરતા રહ્યા. એ રીતે સંવિત્કાવ્યોનાં અનેકવિધ પ્રયોગાત્મક રૂપો એમના થકી નિષ્પન્ન થતાં રહ્યાં. કોઈ ઉસ્તાદી ગાયકીમાં પશ્ચાદ્ભૂમાં તંબૂરની કે એના જેવા કોઈ તંતુવાદની રણઝણ સંભળાયા કરતી હોય એવી લાગણી લાભશંકરની કવિતાનું શ્રવણસુખ માણતાં ઉદ્ભવે છે. લયપ્રાસની સંપ્રજ્ઞતાપૂર્વકની આવી રસાત્મક નીપજને લાભશંકરની લાક્ષણિક કવનસિદ્ધિરૂપ લેખી શકાય.

લાભશંકરને જીવનભર ‘એક સ્વચ્છ સાફ સાદો સીધો જો મળી જાય તો શબ્દ’ શોધવાની ફિરાકમાં જ કામ કરનારા સર્જક તરીકે ઓળખવાનું ગમે છે. એમનામાં વ્યંગ ને વિડંબના નિમિત્તે અવતરેલો એક લઘરો પણ હતો. એમના નામના – એમના કામના દરવાજે પણ ઊભો રહેતો અવાક લઘરો. લઘરાને ઓળખતાં ઓળખતાં કાવ્યસર્જક લાભશંકરનાં જિન્સનોયે કંઈક અંદાજ મેળવી શકાય.

લાભશંકરની સંપ્રજ્ઞતાએ જે કંઈ એમને વારસામાં સાંપડ્યું તેની તરતપાસ કરવા એમના પર તકાદો કર્યો. વહી જતી રમ્યઘોષાને કાંઠે એ ઝાઝું ન રહી શક્યા. સૂર્યને શિક્ષા કરવા ભરતડકે એ નીકળ્યા. ચરણ હતા એટલે ચારણ બની આગળપાછળ, આમતેમ ઘણું વિચરણ કર્યું. ભાષાનો રસકસ કાઢવામાં નોંધપાત્ર તન્મયતા દાખવી. જરૂર પડી ત્યાં શબ્દને અભડાવતાં પરિબળો સામે વિદ્રોહનો બૂંગિયો પણ બજાવ્યો. એ માટે ‘રે’ મઠ, ‘કૃતિ’ ને ‘ઉન્મૂલન’ના ઉચ્ચાલક પણ બન્યા; જરૂર પડી ત્યાં તીરછું પણ ચાલ્યા, પણ સાચું ચાલ્યા; તેથી ઉમાશંકર આદિ પ્રશિષ્ટ ને મૂલ્યનિષ્ઠ સર્જકોની વધામણી પણ પામ્યા.

લાઠા (લાભશંકર ઠાકર)ની મજબૂતી કહો તો મજબૂતી અને મજબૂરી કહો તો મજબૂરી તેમના હુંપણામાં હુંકારની ગાજવીજ ઊંડે ઊંડે સંભળાતી ત્યારે લાગતી. 'સર્વમિત્ર' એવા લાઠાનો ઢાળો જ એવો કે એ તુંકાર ન ખમી શકે ને હુંકારને નિ:શેષ પણ ન કરી શકે. પોતે જ્યાં હોય ત્યાં ઝળહળતા તો દેખાવા જોઈએ ! લાઠાના વ્યક્તિત્વમાં આત્માનુરાગ ને શબ્દાનુરાગનું કોઈ અનોખું રસાયણ સિદ્ધ થયેલું લાગે. જોકે એમનું આવું વ્યક્તિત્વ એમની સર્જકતાને બાધારૂપ ન બનતાં વૈશિષ્ટ્યઘોતક થયેલું મને લાગ્યું છે. એમનું વ્યક્તિત્વ બંધિયારપણાને ગાંઠે એવું ઢીલુંપોચું મને લાગ્યું નથી.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના સાંપ્રત તેમ જ ભાવિ વિકાસમાં લાભશંકરનું સર્જન-વિવેચન અને ચિંતન ઘણું ઉપકારક-માર્ગદર્શક થઈ શકે એવું છે. એમનું અક્ષરકાર્ય મને પરંપરાવિચ્છેદક કે પરંપરાવિઘાતક લાગ્યું નથી. મને તો એમની મૂલ્યનિષ્ઠા એમના કાવ્યપ્રયોગોમાં, નાટ્યપ્રયોગોમાં તેમ જ ચરિત્ર, નિબંધ તથા કથાસાહિત્યમાં અડીખમ લાગી છે; કેમ કે એમણે સર્જક તરીકે ક્યારેય અસત, દંભ કે છલની તરફદારી કરી નથી. એમની 'માણસની વાત' આજની હવામાં સહજભાવે જીવવા મથતા વાસ્તવિક માણસની વાત છે. સાચી સાહિત્યિક પરંપરા જળવાય અને સર્જકની સ્વાયત્તા ને પ્રયોગશીલતા રૂંધાય કે નંદવાય નહીં; બલકે તેમનો અબાધિત વિકાસ થાય એ પ્રકારની મોકળાશ માટે લાભશંકર પ્રવર્ત્યા હોવાનું જોઈ શકાશે.

આધુનિક કવિતાના ક્ષેત્રે પોતાની આગવી પ્રશસ્ત કેડીઓ આંકનારા બે પ્રમુખ પ્રયોગશીલ કાવ્યસર્જકોમાંથી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર રહ્યા, પરંતુ લાભશંકર વિદાય થયા. એમની કવિતા ગુણવત્તા તેમ જ ઇયત્તાની દૃષ્ટિએ ઘણી માતબર છે. એમની એ કવિતા કવનકર્મી એવા આપણને સૌને દીવાદાંડીની જેમ ઘણી પ્રેરક ને પથદર્શક થઈ રહેશે એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી શકાય. આપણે એમના શબ્દને ઓળખતાં ઓળખતાં એમની સર્જનાત્મક સંનિધિનું સુખ - એમનો વાહ્યમય સત્સંગ મેળવતા રહીએ. આપણે હવે તો એમના કાવ્યકૃપમાં આપણી ડોલ પછડાય ત્યારે તેનો અવાજ સાંભળવાનો રહે છે ! સર્જનાત્મક ઉત્સર્જન અને ઉત્સર્જનાત્મક સર્જનના લીલાધર તરીકે આપણી ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યક્ષેત્રમાં તેમનું નામકામ અપૂર્વ ને અનન્ય રહેશે. બ. ક. ઠા.ની જેમ 'છટ્' કહેનારા લાઠા હવે ક્યાં મળવાના ?'

૧૯-૧-૨૦૧૬

* આ અંગેની કેટલીક પૂરક વિગતો માટે જુઓ આ લેખકનું 'સારસ્વતવંદના' પુસ્તક.

લાભશંકર, તુમ કો ન ભૂલ પાર્યેગે... | રાઘેશ્યામ શર્મા

‘સર્જકોની નવી પેઢીના સાહિત્યગુરુ એટલે લાભશંકર ઠાકર.’

‘જય જાદવજીના જાયા’, ‘લા.ઠા. : રમ્યઘોષાથી આંતરઘોષા.’

‘ભાંગ્યું ભાંગ્યું તોય આ લા.ઠા.નું દિલ છે...’

લાભશંકર ઠાકર વિશે, રઘુવીર, મધુરાય, પ્રકાશ ન. શાહ, વિનોદ ભટ્ટે આવાં મથાળાંથી લા.ઠા.ની અલવિદાને પોંખી છે.

વરિષ્ઠ સર્જકના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ અહીં નથી.

બાકી ૧૯૭૫ કે એથી પહેલાં લેખકે જાતે જ એક વાર્તા લખેલી, એનું મથાળું હતું :

‘લાભશંકર ઠાકરનું એક મૃત્યુ.’

સુજો જાણે છે કે લા.ઠા. એ વારંવાર આસ્વાદો લખતાં એકનો એક શબ્દ તે ‘બિન-અંગત’ વાપર્યો છે. એનું તાત્પર્ય શું ? એક માણસ પોતાની જાતના જ મૃત્યુ માટે તદ્દન બિન-અંગત રહી વાર્તાપ્રયોગ કરી શકે તો એનું નામ લાભશંકર જ હોય, ન-અન્ય. એટલે કે અનન્ય.

અનન્યતાનાં આવાં ઉદાહરણો આ કિસ્સાકેસમાં ઘણાં શોધી શકાય. દા.ત. ૧૯૬૮માં ‘માણસની વાત’ કાવ્યસંચય પ્રસિદ્ધ થયો, એ પૂર્વે સન્મિત્ર લા.ઠા.ના ઘરે સ્નેહરશ્મિ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટની સાથે કવિમુખે જ સમગ્ર કવિતા સાંભળી, પછી ‘નિર્ભ્રાંતિનો બીજનિક્ષેપ’ લેખ કર્યો જેમાં મેં નિર્મમતાથી નોંધ્યું હતું :

‘સફેદ બકરીની પીઠનો ઘસારો મારી નજરને ગલીપચી કરતો મને ઓગાળે છે.’

- એ બોદલેરિયન પંક્તિ પછી આશરે ઍંશી (૮૦) જેટલી લીટીઓ, મારું ચાલે તો કાપી નાખું’ [બીજા મિત્ર ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને આ નહીં ગમેલું] - પણ... પણ લાભશંકર જેનું નામ. મારી બિન-અંગતતાનું માન સાચવી કદર રૂપે લેખ ‘માણસની વાત’માં સ-રસ છાપેલો.

માણસ રૂપે કવિ લાભશંકર, અમારા ઉભય ગુરુવર્ય ઉમાશંકરની ‘શ્રદ્ધા’ - પોઝિટિવ માન્યતાને પણ બિન-અંગત રીતિથી ઝટકી નાખે છે :

‘શબ્દ પાસે પણ મારી કોઈ આશા નથી

કવિની શ્રદ્ધા મને રંગલો બનાવી શકશે નહીં.’

(‘માણસની વાત’, પૃ. ૨૮)

ગુજરાત કોલેજમાં, ૧૯૫૬-૫૭ના ગાળામાં સિનિયર બી.એ.માં સહાધ્યાયીઓ સાથે ફોટો. ખુરશીમાં ડાબેથી લાભશંકર ઠાકર, રાધેશ્યામ શર્મા વગેરે.

સંભવત : ૧૯૬૧માં કલકત્તા સાહિત્ય પરિષદમાં જતાં દિલ્હી મુકામે પડાવેલી તસવીરમાં
- ખુરશીમાં બીજા નંબરે રાધેશ્યામ શર્મા, એમની સાથે લાભશંકર ઠાકર વગેરે.

પરંપરિત આદર્શઘન મૂલ્યોને પ્રશ્નના પિંજરામાં મૂકી ઇન્કારવાનો વિદ્રોહધ્વનિ પહેલવહેલો ફૂંકવાનો વળાંક કેવળ લાભશંકરમાં ઊભર્યો.

‘રે’ મઠના રિંગમાસ્ટરને આશરે બે’ક દસકા પૂર્વે માસિવ હાર્ટ એટેક આવ્યો, ખબર મળતાં હોસ્પિટલ દોડી ગયો ત્યાં સ્વજનો ચિંતિત હતાં, પણ આલાં ગ્રાન્ડ લાભુભાઈ મને કહે શર્મા, તમે પેલું કંપોઝિશન ગાઓ અને મેં મૃત્યુ ‘નામના દરવાજે’ ટકોરા મારી પાછા આવેલા હેતભીના દોસ્ત આગળ ગાયું, ભગતસાહેબનું ગીત – ‘હરિવર મુજને હરી ગયો, મેં તો વહાલ કીધું નહોતું ને તોયે મુજને વરી ગયો...’

હરિમાં જરીકે કવિ માનતા નહોતા [એક પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે ચોખ્ખું લખ્યું છે, ઈશ્વર-શ્ચિરમાં માનતો નથી] પણ કાવ્યગીતના લયહિલ્લોળમાં હીંચકા જરૂર હીંચી લેતા ! તે પોતે પણ ક્યારેક રસબસ ગાઈ લેતા.

બહુસંખ્યેય પત્ર-વ્યવહારોમાં પહેલાં તો તે લિખિતંગ - ‘ગુણમુગ્ધ’ લાભશંકર એમ લખતા, એવું યાદ છે. તે કેવા ?

૧૯૬૫ પૂર્વે, માંડવીની પોળમાં, સોનીની પોળના મેડે રહેતો ત્યાં સાઈકલ પર મણિનગર વૈદ્યનિવાસ પરથી, નિયમિત આવતા. તે ગુણમુગ્ધ તો હતા, પણ ગીતમુગ્ધયે ક્યાં ઓછા હતા ! હુ પગથી ધમણ દબાવી બે હાથે હાર્મોનિયમ વગાડતો, નૌશાદસાહેબની ઈબાદતનુમા તરજો યાદ કરી ગીતો કમ્પોઝ કરતો તેવે આવી ઠાકરે કહે પેલાં નિરંજની ગીતો ગાઓ, બજાઓ : ‘ગૂંથી ગૂંથી ગીત ફૂલની – માળા, કંઠે કોણ ધરે સિરબાળા’ – અને પછી પેલું તો ખાસમખાસ ગાઓ જ... ‘મારે એક અગનગીત ગાવું, લાવાની લખધારે મારી લાગણીઓને નહાવું.’

તેમનો નિબંધસંગ્રહ ‘ક્ષણ તત્ક્ષણ’ લઈ આવ્યો ત્યારે એના પહેલા પાને લખી લાવેલા : ‘પ્રિયશ્રી રાધેશ્યામ શર્માને – કમ્પોઝરને કમ્પોઝિટર તરફથી – લા.ઠા. ૧૪-૧૦-૮૯

મોટા માણસની મોટાઈ, એમની ગુણમુગ્ધતામાં છતી થાય. (હમણાં લા.ઠા.ના નિઘન બાદ કળાકાર પ્રબોધ પરીખ ભુલાભાઈ આવ્યા ત્યારે લા.ના ઉપરોક્ત હસ્તાક્ષરને મોબાઈલ ફેમેરામાં ક્લિક કરી ગયા..) એ ક્ષણે મનમાં નૌશાદ-શકીલનું ગીત ગુંજતો હતો : ઓ દૂર કે મુસાફિર, હમ કો ભી સાથ લે લે રે, હમ રહ ગયે અકેલે...

મારું વહાલેરું ગામ રૂપાલ જોવા નવરાત્રિની નોમ પર આવેલા. વરદાયિની વડેચીમાનાં દર્શન કરતાં ધારિયાં-ફાળિયાંનો ગામમેળો જોઈ, એ જમાનામાં એકલા ચાલતા સોનીપુરરૂપાલ સ્ટેશન પહોંચતાં પહેલાં લાડુ-વાલ નડ્યા કે શું તો ખેતરમાં ઘૂસી બેકી કરવા તો ઠર્યા પણ પૂંઠપ્રક્ષાલન માટે પાણી ના મળ્યું ! મને પાછળથી

ડિયર લા.એ જણાવ્યું કે હેન્ડકરચિક્ષી લૂછી ફેંકી દીધો. એસા ભી હોતા હૈ ન...

લાભશંકર ઠાકરનું 'પ્રવાહણ' યાદ આવી જાય કે નહીં ? 'પ્રવાહણ' પરના લેખમાં આ લખનારે વિસ્તાવિઠન સાથે વિષ્ટાવિઠન શબ્દ પ્રયોજ્યો છે !

ઉપર લાડુ-વાલને યાદ કર્યા તો અધ્યાસથી યાદ આવ્યું કે અમદાવાદના કાળુપુર રેલવે સ્ટેશન પર ભોજનનાસ્તામુઘ્ધ લાભશંકર ઘણી વાર લઈ જતા, પછી મણિનગર એમના વૈદ્યનિવાસે પણ તાણી જતા, એમનાં સ્નેહસ્નિગ્ધ માતા પ્રભાવતીબાના હાથની ઘીભરી રસોઈ ભરપેટ જમાડતા, એ જ સિલસિલો મારા સોનીની પોળના સાંકડા ઘરે પણ જામતો. મારાં પત્ની શારદાદેવીનાં 'સારેવડાં' પર ખુશ થઈ લાભુભાઈએ કવિતા પણ લખી હતી.

માસ્ટર સ્ટેરી-ટેલર પન્નાલાલ પટેલની વા-ર-તા
'લાડુનું જમણ' અમે ઘણી વાર સાથે માણેલી તે
હું વીસરી ગયો પણ લા.ઠા.એ તો ચેખવ સાથે
પન્નાભાઈને સાંકળી એમની ભોજનપ્રિયતાને પ્રકટ થવા દીધી છે.

અમે બે મિત્રોમાં એક બાબતે આભજમીનનો ફરક.

લાભશંકર સ્મૃતિશૂર અને આ લખનાર વિસ્મૃતિવીર.

અરે હાં... આ ઘડીએ જ સાંભળ્યું. ચંદનભુવનના હીંચકે નિરંજન ભગતસાહેબ સાથે લા.ઠા.ને કદાચ 'રે' વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ-શૈલી વિશે જ વિવાદ થયેલો ત્યારે મેં બંને વચ્ચે શાન્તમ્ પાવમ્ જેવો પાઠ ભજવેલો !! લાભશંકરે આ બીના વિશે કહેલું પણ ભૂલ-કણ્ણ-મણ્ણાને યાદ નથી આવતું હજુ. ટૂંકમાં, તે હિનો દિવસા ગતા. નિત્યસખા ઉદાર લાભશંકર ગયા. ક્યારેક ગણગણું છું : જાને કહાં ગયે વો દિન, કહતે થે તેરી યાદ મેં, નજરોં કો હમ બિછાર્યોં ચાહોંગે તુમકો ઉમ્મભર, તુમ કો ન ભૂલ પાર્યોંગે....

‘મરી જવાની મઝા’ના ‘માણસની વાત’ | પરેશ નાયક

કોઈના ગયા બાદ એના વિશે ખાસ કમિટ થયા વિના કંઈક કહી મૂકવું હોય ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એ ‘મઝાના માણસ’ હતા. પણ ‘મઝા’ શબ્દના સહજ અને ગંભીર બેઉ અર્થમાં લાભશંકર સારે જ મઝાના માણસ હતા. ‘કમિટેડ’ હતા એ માણસને, માણસની મઝાને, એના સુખદુઃખને, વિચારોને, જીવનને, મૃત્યુને, સમયને...

વૈયક્તિક ને સામાજિક બેઉ છેડેથી કવિ-નાટ્યકાર લાભશંકર માણસાઈને તંતોતંત વરેલા બૌદ્ધિક સર્જક હતા.

સ્વની ભીતરમાં સમાયેલા, સામેના માણસમાં બહારઅંદર પ્રતિબિંબિત થતા રહેતા, ને એમ પરસ્પરને અનુભવતા, સ્વ સહિતના સૌ માણસોના સદ્-અસદ્ને એ સુપેરે પિછાણતા હતા.

આવી અંગત-બિનઅંગત માણસાઈ વિશે સતત એ જે વિસ્મયનો અનુભવ કરી શકતા તેની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ એમનાં કાવ્યો અને નાટકોમાં ભરપૂર ઈમાનદારીથી કરતા હતા. એ માટે નાટક કે કવિતાના સ્વરૂપ સાથે એ સતત પ્રયોગો કરતા રહ્યા. લેફ્ટિસ્ટ કે રાઈટિસ્ટ નહોતા, એ ધારાઓથી સ્વતંત્ર રહીને વિચારનારા માણસ હતા.

સમાજના નકામામાં નકામા લેખાતા માણસ વિશે એમના મનમાં આસ્થા હતી. તો, મહાનમાં મહાન મનાતા માણસ વિશે એ સદૈવ સાશંક રહેવાનું પસંદ કરતા. એ રીતે પણ એ સાચા આધુનિક હતા.

એબ્સર્ડ સાહિત્યની દાર્શનિક અને સામાજિક ભૂમિકાઓને એમણે લેખક અને નાગરિક તરીકેની પોતાની ઓળખના સંદર્ભે સાદૈવ આત્મસાત્ કરેલી હતી.

એમની સાથેના કશા વિશેષ અંગત પરિચયને હવાલેથી આમ કહી રહ્યો છું એવું નથી. એમની કવિતા અને એમનાં નાટકોના સ્વાધ્યાયને અંતે આટલું તારવી શક્યો છું, માટે કહું છું.

‘મરી જવાની મઝા’ નામનું એમનું એકાંકી આઠમા દસકના આરંભમાં વિદ્યાનગર હાઈસ્કૂલમાં ભજવાયેલું ત્યારથી નાટ્યકાર લાભશંકરને ઓળખું છું. કવિ લાભશંકરનો પરિચય એ પછી થયો. એ સર્વમિત્ર હતા એટલે મૈત્રીનો અનુભવ પણ હંમેશાં કર્યો.

કપાસીસાહેબ (હિંમત કપાસી) અને કવિ ઈંદુ પુવારના મિત્ર તરીકે એમને બીજા એક ઠાકર (મધૂસુદન)ની જેમ જ નવમાંથી અગિયારમા ધોરણ દરમિયાન નિશાળમાં અલપઝલપ જોયેલા-સાંભળેલા. ‘આકંઠ સાબરમતી’ની એમની કામગીરી અંતર્ગત

નિશાળના ચિત્રખંડમાં 'લીલાનાટ્યો'ની - ઇમ્પ્રોવાઇઝ્ડ પ્લેરાઈટિંગની અને નાટ્યનિર્માણની એમની પ્રક્રિયાના સાક્ષી થવાનું પણ અનેક વાર મળેલું.

એ પછી, ૨૦૦૩માં એમનાં નાટકો ('સ્વખાક્ષરી' અને 'રમત')ના દિગ્દર્શક તરીકે એમની સાથે કામ કરવાનું બન્યું ત્યાર લગી અનેક લાંબાટૂંકા પડાવોએ લાભશંકરના સંગીન સત્સંગનો લાભ હું પામ્યો છું.

કાંતિ મડિયાના સંચાલનમાં યોજેલા આબુના નાટ્યલેખન-શિબિર દરમિયાન એમની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે એમણે અનેક વાર ખુલ્લા દિલે ને સતર્ક ચિત્તે વાતો કરી હતી. કવિ ઉશનસૂ અને લાભશંકર સાથે આબુમાં વિતાવેલી એ કેટલીક સાંજ અવિસ્મરણીય હતી.

નાટકના વસ્તુ અને સ્વરૂપ વિશેની અત્યંત રોચક એ ચર્ચાઓ દરમિયાન મઘના ઘૂંટ અને સિગારેટના કશ માણતા જતા કવિના ઘનગંભીર સ્વરમાં સાંભળેલી એ તેજસ્વી વાતો આજેય મનને અજવાળે છે. લેખન બાદની નાટ્યનિર્માણની સંકુલ પ્રક્રિયા વિશે પણ એમને કેટલો ઊંડો રસ હતો તે મનમાં ત્યારે વસેલું.

એમના દીર્ઘ નાટક 'પીળું ગુલાબ'નું પ્રથમ મંચન લાભશંકરના જ નિર્દેશનમાં થયેલું. દિગ્દર્શનના અનુભવની વાત કરતી વખતે નાટ્યનિર્માણને એ વહાણ બનાવવા જેવી જટિલ પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવતા એ કાયમ યાદ રહ્યું છે.

સમાજમાં પ્રવર્તતી ગરીબી વિશે એ કેટલા સંવેદનશીલ હતા એ પણ એમની સાથેની અન્ય અમસ્તી વાતોમાં અનુભવાયેલું. સામાજિક ચિત્રો એમની કૃતિઓમાં સીધેસીધા ઊલાયા નથી તેથી કરીને એ સંકુચિત અર્થમાં કળાવાદી હતા એમ માનવું સાચું નથી.

કવિની કવિતા અને વાચકની કવિતા - કાવ્યના આ બે સ્થિત્યંતરોને નજર સામે રાખીને, વાચકો તથા કવિઓની સહોપસ્થિતિમાં કાવ્યવિમર્શ રચતો 'કાવ્યપ્રત્યક્ષ' નામે એક લાઇવ કાર્યક્રમ મેં પરિષદના દશ્યશ્રાવ્ય કેન્દ્ર અંતર્ગત ડિઝાઇન કરેલો.

લાભશંકરે આ કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લીધેલો. અને ગુજરાતના સાહિત્યિક નેરેટિવને ઉપસાવવામાં આ પ્રકારની સમાંતર દશ્યશ્રાવ્ય પ્રવૃત્તિઓ અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે એ વિશે મને એ ત્યારે ને ત્યાર બાદ પણ અવારનવાર આશ્ચસ્ત કરતા રહેલા. મારા મોટા ભાગના દશ્યશ્રાવ્ય કાર્યક્રમોમાં સૌથી નિયમિત ને સમયસર હાજર રહેનારા પ્રેક્ષકોમાં લાભશંકર પ્રમુખ હતા.

□

એમના વ્યક્તિત્વમાં જે આંતર્વિરોધો હતા એ વારંવાર સપાટી ઉપર આવતા જોઈ શકાતા. એમની કૃતિઓમાં પણ એ સતત પરાવૃત્ત થતા રહેતા. આ વિરોધોને

એ ક્યારેય ભીતર દાટી દેવાનો સભાન પ્રયાસ નહોતા કરતા. સાચેસાચ તો એ તમામ વિરોધી માનવ-અસ્તિત્વના મૂળભૂત વિરોધી જ નહોતા ? એ બધા શું લાભશંકરના એકલાના હતા ?

વળી, અંગત અને જાહેર જીવનમાં આ તમામ આંતરવિરોધીનું વહન કરતા રહીને પણ સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં એમને પૂરેપૂરી બિનઅંગત રીતે ઢાળવા વિશે એ સભાન હતા. નાટક ‘પીળું ગુલાબ’ એનું એક સચોટ ઉદાહરણ છે.

સહેજ લાંબા અવકાશ બાદ લાભશંકર ફરી વાંચશે ત્યારે ગુજરાતને સમજાશે કે એ એક કમિટેડ, ઓરિજિનલ જિનિયસ હતા.

સાહિત્ય નર્યાં સરવાળામાત્ર નથી કરતું. એમાં ક્યારેક બાદબાકીઓના સરવાળા પણ કરવા પડે છે. ગરવી ગુજરાતને આવા દાખલા અઘરા પડે છે. ને એટલે જ કદાચ ગુજરાતનાં સાહિત્યિક વર્તુળોમાં લાભશંકર વિશે જેટલી મિથસ પ્રવર્તે છે એટલી એમની કાનથી વાંચી શકાય તેવી કાવ્યપંક્તિઓ તરતી થઈ નથી.

કવિ વિશેની અનેક મનઘડંત મિથસમાં તાજો વધારો ત્યારે થયો જ્યારે એમના સમકાલીન કવિમિત્રએ કવિની શોકસભા સમક્ષ એમ જણાવ્યું કે લાભશંકર અંગ્રેજી શબ્દોનો અકારણ ઉપયોગ કરતા. ત્યારે થયું કે હવે તો આ મિથમેકિંગે માઝા મૂકી !

લેખકની કૃતિના આસ્વાદ-વિવેચન કરતાં આપણને લેખક વિશેની મિથસના પ્રચાર-પ્રસારમાં જ વધારે રસ પડે છે તેની પ્રતીતિ એ શોકસભાના અન્ય ઠાલા શબ્દોથી ખદબદતા અર્થશૂન્ય, વિચારહીન પ્રલાપોથી સવિશેષ થવા પામી.

સદ્ગત કવિ જે વિશે આજીવન બૂમો પાડતા રહેલા તે, ભાષાનો કોરો કાગળ તે ક્યો, અને કૂવાના ઊંડા જળ વિશે ખાબકતી ‘ડોલ શબ્દની કાણી’ તે કઈ, તેનો વિશેષ પરિચય મને કવિની જ ફોર્મલ શોકસભામાં મળ્યો એ આચરૂનીની પૂર્વધારણા કરી શકે એટલા તો લાભશંકર એમના સમયથી ને સમકાલીનોથી આગળ હતા જ.

પરિષદ પ્રમુખે અંતે ‘રમ્ય ઘોષા’માંથી ‘આંતર્ઘોષા’માં રૂપાંતરિત થતી કવિની સર્જનપ્રક્રિયાની વાત કહીને ઉચિત શબ્દાંજલિ આપી ત્યારે સહેજ આશ્ચસ્ત થવાયું.

પણ પછીના દિવસોમાં મધુ રાય અને અનિલ જોશીની કોલમોમાં અપાયેલી અંજલિઓમાં ‘કવિ-નાટ્યકાર’ અને ‘મિત્ર’ લાભશંકરની સુરેખ છબીઓ ઉપસતી જોઈ ત્યારે પેલી કોરી શોકસભા વિશેનો અજંપો પણ સહેજ શમ્યો.

અનિલ જોશીના લેખમાંનાં બે વાક્યો સહકવિના ઢિલના ઊંડાણમાંથી આવતા સંભળાયાં – ‘લાભશંકરનો કોઈ વિકલ્પ નથી’. ‘લાભશંકર પારદર્શક સર્જક હતા’.

મધુ રાયના શબ્દોમાં પણ સમકાલીન સર્જકને છાજે એવી અદબ અને ‘લાભભાઈ’ માટેના એમના પ્રેમાદર પડઘાતા અનુભવાયા.

ને તોય મનમાં રંજ તો રહ્યો જ, ને રહેશે, કે વીસમી સદીના આવા મોટા ગજાના ગુજરાતી કવિની વિદાય પછી એમને માટે સમયસર એક સહજસાચી અંજલિસભા પણ ગુજરાતમાં આપણે ન કરી શક્યા. આ હકીકત ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યિક ડિસ્કોર્સની અવદશાની દ્યોતક છે.

ખેર, આ તો થઈ કવિના ગયા પછીની ‘કવિકર્મકંઠણાઈ’ની વાત. પણ, કવિ સ્વયમ્ તો આજે હવે ‘આંતર્ઘોષા’ને સામે કાંઠે પહોંચીને એમના નાટકની પેલી રાજકુમારીની પેઠે હર ક્ષણે ‘મરી જવાની મઝા’ જ માણી રહ્યા હશે એની એમનાં કાવ્યો-નાટકોને સરવા કાને સેવનારા રસિકોને ખાતરી છે.

લાભશંકરની કવિતા સમજવામાં ક્યારેક એમના વ્યક્તિત્વની નાટ્યાત્મકતાએ વાયકો માટે અવરોધ ઊભો કર્યો હશે. પરંતુ એમનાં નાટકોના અર્થઘટન સુધી પહોંચવામાં એ કવિતાએ મારા જેવા અનેકને મોટી મદદ કરી છે.

માર્ટીન એસ્લીન એબ્સર્ડ નાટકને ‘પ્રતીકવાદી કવિતા’ સાથે સરખાવે છે એ વાત લાભશંકરનાં નાટકો અને કાવ્યોનાં ઉદાહરણોથી બેઉ છેડે સહજ સમજાય છે.

□

ટી. એસ. એલિયટની છબી નીરૂપતાં ઉમાશંકર એલિયટના જ, તત્કાલીન અંગ્રેજ સાહિત્યકારો વિશેના એક વિધાનનો ઉપયોગ કરે છે. એલિયટને લાગેલું કે ત્યારના ‘ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રતિભાસંપન્ન માણસો ઘણા પાકે છે. પણ મહાન કળાકૃતિઓ એટલી સર્જાતી નથી’.

ઉમાશંકરના મતે એલિયટ પણ એવા જ એક સાહિત્યકાર હતા જેઓ પોતાની ઉચ્ચ પ્રતિભાને અનુરૂપ કળાકૃતિઓ આપી શક્યા નહોતા. કદાચ સમાવેશી (inclusive) આકલનને અંતે લાભશંકર માટે પણ આમ કહેવાનું થાય એમ બની શકે.

લાભશંકરની તુલના એમના એ જ સિનિયર સમકાલીન સાથે કરીએ તો કહી શકીએ કે પોતાના વ્યક્તિત્વની ઊર્જાને લાભશંકર પૂરતા પ્રમાણમાં પોતાની કૃતિઓમાં રૂપાંતરિત ન કરી શક્યા, જ્યારે વ્યક્તિ ઉમાશંકર અને સર્જક ઉમાશંકર વચ્ચે એ સંતુલન સંભવ બન્યું હતું.

છેલ્લા દોઢ દાયકા દરમિયાન, એમના કથળતા સ્વાસ્થ્યને સામે પૂરે તરતા રહીને પણ લાભશંકરે પુષ્કળ લખ્યું છે. જોકે એમાંનું અર્ધાથી વધુ ત્યાર પૂર્વેની એમની શબ્દસાધનાની તોલે આવે તેવું નથી કદાચ.

આશા રાખીએ કે આ ગાળા દરમિયાનના ખાસ કરીને એમનાં છાપાં-સામયિકોમાંનાં લખાણોને લાભશંકરનાં જ ક્રિટિકલ ધોરણોએ સંપાદિત કર્યા બાદ જ

ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવે.

ઉમાશંકરની જેમ લાભશંકરે પોતાની હયાતી દરમિયાન પોતાનાં લખાણોનું સંપાદન કરી ઠેકઠેકાણે પોતાની સર્જનાત્મક અને વૈચારિક કેફીયત દર્જ કરવાની દરકાર કરી હોત તો એમના અનુગામી સર્જકોને એમની રચનાઓનો અભ્યાસ કરવામાં મોટી મદદ થઈ હોત.

છેક ૧૯૬૮માં દીર્ઘ કાવ્ય ‘માણસની વાત’થી લાભશંકરે આધુનિક ગુજરાતી કવિઓમાં ખરું ને મોખરાનું પોતાનું સ્થાન સ્થાપ્યું હતું. લાભશંકરની કવિતાને માણવાની ચાવી એ દીર્ઘકાવ્યમાં છૂપાયેલી છે. આ કાવ્યને ટોપીવાળા ‘કથાદોરને બદલે ભાષાદોર પર આગળ વધતી રચના’ તરીકે ઓળખાવે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે કેવળ ભાષાદોર વડે ચાલતી સાહિત્યરચનાઓનું પણ આગવું નેરેટિવ હોય છે. એને ઉકેલવાની મઝા ઉખાણા ઉકેલવાની કળા જેવી હોય છે. આશા રાખીએ કે આવનારાં વર્ષોમાં લાભશંકરની કૃતિઓનાં ઉખાણાં ઉકેલી શકવાનું સામર્થ્ય યુવા લેખકો, અધ્યાપકો એકઠું કરી શકે.

ભાષાદોરે ચાલેલી લાભશંકરની કવિતા અને રંગભૂમિના અવકાશને માનવજીવનની રિક્તતા વડે ભરી દેવા મથતાં એમનાં મૌલિક નાટકો, બેઉ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ છે. લાભશંકરની પ્રત્યેક રચના ઉપર એમની આગવી સિગ્નેચર છે. એ સિગ્નેચરની સાહી ઝટ ભૂંસી ભૂંસાય એવી નથી.

લાભશંકર પોતાના સમયથી માઈલો આગળ ચાલતા રહેલા સંવેદનશીલ સર્જક હતા. વર્તમાનને સતત હંફાવનારા માણસ હતા. એટલે જ એ જેટલા વખણાયા ને વગોવાયા એટલા હજી પરખાયા નહોતા. હવે પરખાશે. પરખવા હશે તો. બાકી કવિ તો પોતાની કવિતાને પણ સામે ચાલીને આપબહાઈ નહીં કરવા દે.

‘રમ્ય ઘોષાથી આંતર્ઘોષા’માં વિલીન થતો લાભશંકરનો પાણીદાર અવાજ જેમ એમની હયાતીમાં ‘ડોલ શબ્દની કાણી’ વડે ‘ઊંડા કૂવાનાં પાણી’ ઉલેચવા મથતો રહ્યો તેમ એમના અવસાન બાદ પણ, નાટક અને કવિતા જ્યાં લગી ગુજરાતી ભાષામાં જીવશે ત્યાં લગી, એમના વતી એમની કૃતિઓ ગુજરાતી ભાવકો સાથે એ મથામણ કરતી રહેશે. કેમ કે —

‘અવાજને ખોદી શકાતો નથી ને ઊંચકી શકાતું નથી મૌન.’

વિશેષ

જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ દ્વારા શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની સર્જકતા સન્માનિત થાય છે તે નિમિત્તે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

ગુજરાતને – ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યસર્જકોને આજ સુધીમાં માત્ર ચાર જ જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળી શક્યા છે. એમાંના બે – પહેલો અને ત્રીજો એવોર્ડ આપણા બે વરિષ્ઠ કવિઓ ઉમાશંકર જોશી તથા રાજેન્દ્ર શાહને અને બીજા બે – બીજો અને ચોથો એવોર્ડ આપણા બે વરિષ્ઠ નવલકથાસર્જકો પન્નાલાલ પટેલ તથા રઘુવીરને પ્રાપ્ત થયા છે. પન્નાલાલ પટેલ અને રઘુવીર ચૌધરી – બંને વેવાઈઓ. આમ વેવાઈઓને ભારતીય ભૂમિકાએ સાહિત્યનું સર્વોચ્ચ સન્માન – જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મળે એ આ એવોર્ડના ઇતિહાસમાં કદાચ અનોખી ઘટના હશે ! આમ તો જેમને જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ આપી શકાય એવાં અન્ય પણ કેટલાંક નામો છે જ. પણ આપણે આજના તબક્કે આપણા જ એક હમસફર મિત્રને – આપણા જ એક વરિષ્ઠ શીલધર્મી સાહિત્યકાર રઘુવીરભાઈને આ એવોર્ડ એનાયત કરવાનું જાહેર થયું છે તેથી જ અહીં આનંદમંગલ વ્યક્ત કરીએ છીએ. જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ મેળવનારા આપણા ચાર સર્જકોમાંથી રઘુવીર જ એકમેવ હયાત સર્જક આજે છે.

રઘુવીરભાઈની વાત મારા અંગત સંબંધથી માડું તો એમાં અવિવેક નહીં લેખાય એમ માનું છું. રઘુવીરભાઈનો મારે પહેલવહેલો સંપર્ક થયો ૧૯૬૧-૬૨ના અરસામાં, અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં. ત્યાં હું દાખલ થયેલો ગુજરાતીના ખંડ-સમયના

વ્યાખ્યાતા તરીકે. રઘુવીર ત્યાં હિન્દીનું અધ્યાપન કરતા હતા. તેજસ્વી છાત્ર તો એ હતા જ, તેજસ્વી અધ્યાપક પણ ખરા. ડૉ. રામદરશ મિશ્રજીના પરમ પ્રીતિપાત્ર શિષ્ય. ત્યાં ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી સાથેય એમનો મીઠો સંબંધ. મને એ સર્વનો ખૂબ લાભ મળ્યો. અમે બંને એક જ માર્ગના સહપ્રવાસી હતા - કવિતાના.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અનુસ્નાતક છાત્રાલયમાં અમે બંને રહેતા. ત્યાંથી રાયપુરમાં 'કુમાર' કાર્યાલયની બુધસભા સુધી અમારી પદયાત્રા ચાલતી. એ યાત્રા ઘણી રોમાંચક બની રહેતી. વચમાં એક વર્ષ માટે કપડવંજની કોલેજમાં અધ્યાપન માટે જવાનું થયું. ત્યાંથી મને અમદાવાદ તેડી લાવવાનું મિત્રકાર્ય તેમણે સફળતાથી પાર પાડેલું. અમારી બુધસભાની પદયાત્રાઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠથી પણ ચાલતી. ઘણો રોમાંચક સમય એ હતો. બુધસભાના કેન્દ્રમાં બચુભાઈ રાવત તો હોય જ; તે સાથે પિનાકિન ઠાકોર, બાલમુકુન્દ દવે, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, હસમુખ પાઠક, નલિન રાવળ વગેરે પણ હોય વળી, નિરંજન ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ જેવા કવિવરોની પણ આવનજાવન રહેતી. લાભશંકર, દિનેશ કોઠારી, ચિનુ મોદી, મનહર મોદી, રાવજી પટેલ, મુકુન્દ પરીખ, આદિલ મન્સૂરી અને રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા અનેક કવિમિત્રોની મોજૂદગી પણ ખરી. કાવ્યોનું પઠન થાય અને તેમની ચર્ચા થાય. એમાંથી કાવ્યપદાર્થની ઘણીબધી જાણકારી મળતી, ઘણું માર્ગદર્શન પણ મળતું. રઘુવીર અને મેં બુધસભાનું સેવન કેટલોક સમય નિષ્ઠાપૂર્વક કરેલું અને એનો અમને સર્જનાત્મક લાભ પણ સારો એવો થયો એમ લાગે છે. રઘુવીરભાઈએ તો જ્ઞાનપીઠ એવોર્ડ પોતાને પ્રાપ્ત થયાના સમાચાર જ્યારે જાણ્યા ત્યારેય આ મતલબનું કહેલું : મને 'કુમાર' ચંદ્રક મળતાં જે રોમાંચ થયેલો તેની તો વાત જ ન્યારી !

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં રઘુવીરભાઈ અને હું સાથીસેવકો, પાડોશીઓ પણ ખરા. જે કંઈ લખાય તે પરસ્પરને બતાવીએ ને તદનુસાર જરૂરી લાગે ત્યાં લખાણમાં સુધારાવધારા પણ કરીએ. રઘુવીર તો તે ગાળામાં પણ મને પાકા કર્મવીર લાગેલા. જેમ આજે હું કુમારપાળને જોઉં છું તેમ તે કાળે હું એમને જોતો : સમયનો જરાયે દુર્વ્યય નહીં. એ બંનેનું 'ટાઇમ-મેનેજમેન્ટ' પોતા પૂરતું પાકું. ઘર-પરિવાર તેમ જ રઘુવીરને સ્નેહપૂર્વક સંભાળવાની ને સાચવવાની કામગીરી પારુબહેન હસતે મોંએ કરતાં એટલે રઘુવીર સાહિત્યના સર્જન-વાચનમાં સારી રીતે એકાગ્ર થઈ શકતા.

રઘુવીર બાપુપુરા(તા. માણસા)માં ૧૯૩૮માં જન્મેલા. હું એમનો મુરબ્બી થઈ શકું માટે દસ માસ મોડા - પાંચમી ડિસેમ્બરે જન્મેલા ! એમનાં માતૃશ્રીને મેં જોયેલાં - તન-મનથી અડીખમ. એમના વાત્સલ્યનો, ધાર્મિકતા અને સ્મરણશક્તિનો વારસો રઘુવીરમાં ઊતર્યો લાગે છે. વળી એમના પિતાશ્રી દલસિંહભાઈને - 'દલસંગ ભગત'ને પણ જોયેલા. એમની બેઠક મોટા ભાગે હોય મંદિરમાં. હાથમાં માળા ફરતી હોય.

ભજનરસથી ભીંજાયેલા. રઘુવીરમાં ભજનવાણીના - સંતવાણીના સંસ્કારોનો પાસ લાગ્યો એમના કારણે. ભજન-રાસ-ગરબા સાથે લોકગીતોનો રસ પણ એમના લોહીમાં ભળેલો. મેં રઘુવીરને લોકગીત સાથે નાચતા પણ જોયેલા. વળી ચિત્રોનો ને ગાવાનો પણ એમને શોખ. અમે બંનેએ અનેક વાર સહગાનથી અમારા નિવાસોને ગજાવેલા ! ચંદ્રકાન્ત કંસારાને તેડાવી સંગીત શીખવાના પ્રયત્નમાં, ભદ્રંભદ્રને જેમ અંબારામનો તેમ, મારો એમને પૂરો સાથ હતો; પણ અમારું ઝાઝું ચાલ્યું નહીં !

રઘુવીરનો કવિતા માટે ઉત્કટ પ્રેમ. પોતાની રઘુવીરતાની સાર્થકતા સૂચવવા જ એમણે પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહનું નામ ‘તમસા’ રાખ્યું હશે ! ‘તમસા’ કાવ્યસંગ્રહ પછી તો કવિતામાંયે કેટલુંક વિલક્ષણ કહેવાય એવું (‘વહેતાં વૃક્ષ પવનમાં’ જેવું) કામ એમણે કર્યું. કલમ-કોદાળી વચ્ચેનું અંતર ગાળી નાખવા જ કહ્યું હશે : ‘ફૂટપાથ પર ઊભા રહેવાનો થાક ખેતરમાં કામ કરીને ઉતારું છું.’ રઘુવીરની ‘તમસા’ની કાવ્યસરિતા પણ એમના ગદ્યસર્જન સાથે જ સંવાદ સાધતી આગળ વધતી રહી અને ‘ધરાધામ’ સુધી વિસ્તરી છે. આ કવિનું ‘બચાવનામું’ મૂલ્યનિષ્ઠ સર્જકમાનસના જીવન તેમ જ જગત પ્રત્યેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોના એક આલેખરૂપ લેખી શકાય.

રઘુવીરની નિષ્ઠા કવિતામાં, પ્રતિષ્ઠા નવલકથામાં. આમ તો બંનેય સર્જકચેતનાના ધર્મે અવિયોજ્ય. બંનેયમાં નિષ્ઠા-પ્રતિષ્ઠા ખરી જ. રઘુવીરે ૧૯૬૪માં ‘પૂર્વરાગ’થી પોતાના નવલકથાલેખનનો શુભારંભ કર્યો. સર્જનાત્મક આવશ્યકતા અનુસાર તેઓ દીર્ઘ કથાઓની પ્રતોમાં પણ સુધારાવધારા કરે અને એમનું પુનર્લેખન પણ કરે. એ રીતે તેઓ એક સજાગ-સંપ્રજ્ઞ સર્જક. સર્જનમાં કશુંયે હીણું, ઢીલું નહીં ચલાવી લેવામાં માનનારા સર્જક. સર્જનાત્મક ચિંતનવિચાર અને સંવેદનના એ જીવ. કથાસાહિત્ય - વાર્તાસાહિત્યમાંયે અનેકાનેક વિષયવસ્તુથી માંડી રજૂઆત-રીતિ સુધીના ઘણા પ્રયોગો એમણે કર્યા. એમના જેટલી નવલત્રયીઓ કેટલાની ? એમાંયે ‘વતનની આત્મકથા’ જેવી ‘ઉપરવાસ’ કથાત્રયીનાં બરની કેટલી ? ‘અમૃતા’નું ગદ્ય અને ‘ઉપરવાસ’ કથાત્રયીનું ગદ્ય - તેમની તુલના કરનારને રઘુવીરની વાગવીરતાનો પણ સાક્ષાત્કાર થશે. રઘુવીરની લગભગ ચાલીસેક કથાકૃતિઓ છે. વાર્તાસંગ્રહોને ગણતાં એમનો કથાસાહિત્યનો જુમલો અર્ધી સદીએ પહોંચે. આ સર્વ કથાસાહિત્યમાં એક સર્જક તરીકે રઘુવીરની વ્યષ્ટિસમષ્ટિ પ્રત્યેની સંવેદના, અનુકંપા - કરુણા, સત્યલક્ષી તત્ત્વપરાયાણતાની ઝલક જોઈ શકાય.

રઘુવીર વ્યંગકટાક્ષનું શસ્ત્ર ચલાવવામાંયે પોતાનું વાક્યપાટવ દાખવનારા. એ માટે એમના ‘એકલવ્ય’ને મળવું જોઈએ. તેઓ પત્રકારત્વક્ષેત્રે એક જવાબદાર નાગરિક તરીકેના ધર્મથી પ્રેરાઈ ‘વૈશ્યાખનંદન’ તથા ‘લોકાયતસૂરિ’ પણ બન્યા. બહિર્લોકના પેચ ઘણા જાણે-સમજે, પણ એમની નિસબત અંતર્લોક સાથે. ઉપરવાસ - સહવાસને ઉવેખે

નહીં, પણ એમની રુચિ ને ગતિદિશા અંતરવાસની.

રઘુવીરે નાટ્યક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર કામગીરી કરી. એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજમાં નાટ્યવર્તુળ રૂડી રીતે ચલાવ્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં હિન્દીના પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરતાં ત્યાં ‘વાચિકમ્’ ચલાવ્યું. ‘વીણાવેલી’ જેવા પરંપરાપ્રાપ્ત નાટકથી માંડીને ઉમાશંકરના ‘મંથરા’ પદ્યનાટક સુધીના નાટ્યપ્રયોગો એમણે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવ્યા. તેમણે પોતે પણ ‘અશોકવન અને ઝૂલતા મિનારા’, ‘સિકંદર સાની’, ‘ડીમલાઇટ’ ને ‘ત્રીજો પુરુષ’ જેવાં નાટકો રચી ગુજરાતી નાટક તેમ જ રંગભૂમિની નોંધપાત્ર સેવા કરી છે. ગુજરાતનાં ઉત્તમ એકાંકીઓમાં ‘ડીમલાઇટ’ને ઉલ્લેખવું જ રહ્યું.

રઘુવીર સમજપૂર્વકના સ્વીકારના માણસ. સહરામાંની ભવ્યતા પણ પ્રીછી લે એવા. આત્મજીવનમાં ને સંસારજીવનમાં પ્રતિભા-શક્તિનો-સત્ત્વશ્રીનો વિશેષ ઉન્મેષ દાખવનારને તિલક કરવાનું રઘુવીરને ગમે. જોકે આડેધડ જેનેતેને તિલક કરી દે એવામાંના તો એ નહીં જ.

રઘુવીરની ભીતરતાની પુષ્ટિ થઈ છે આપણા કબીર, તુલસીદાસ, સૂરદાસ આદિની વાણીથી. તેઓ સમાજના અંતરાત્માને જગાડવા મથતા, તેને માર્ગદર્શન આપવા મથતા. સાધુસંતોનો પણ સમાદર કરવામાં માને છે. જે કંઈ પથ્ય ને પ્રસન્નકર હોય તે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી ગ્રહણ કરી લેવું – એમાં એ માને છે. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ હોય, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ હોય કે મોરારિબાપુ; સૌને એ ગુણદર્શી નજરે મળે છે અને એમના સત્સંગથી પોતાની ભીતરતાને સાત્ત્વિકતાથી સંપન્ન કરવા સક્રિય રહે છે. તેમણે સહજાનંદ સ્વામી હોય કે સ્વામી રામકૃષ્ણ હોય, ગાંધીજી હોય કે વિનોબા, સાર્ત્ર હોય કે આલ્બેર કામુ, પ્રેમચંદ હોય કે અજ્ઞેય, નરસિંહ હોય કે નિરંજન ભગત – સૌની સાથે કામ પાડ્યું છે અને એ રીતે પોતાના પ્રજ્ઞાકર્મને સબળ અને ઉજ્જવળ કરવાનો સારસ્વતધર્મ અતંદ્રપણે નિભાવ્યો છે. રઘુવીરને આજ દિન સુધી જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તેમાં એમનું સત્ત્વતેજ એક મહત્ત્વનું પરિબળ હોવાનું સમજાય છે. અધ્યયન-અધ્યાપન સાથે સર્જન, ચિંતન, વિવેચન, સંપાદન, અનુવાદ વગેરે ક્ષેત્રોમાં જે કામગીરી કરી તેના ફળસ્વરૂપે જે કંઈ એમને સાંપડ્યું તેથી મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. રઘુવીરે પણ સુરેશ દલાલના એક ગ્રંથમાં મને મિત્રધર્મથી સ્વીકારેલો. તેથી ભારતના એક પ્રમુખ સર્જક તરીકે એમનું બહુમાન થાય ત્યારે મને એક મિત્રની હેસિયતથી શુભવચન કહેવાનું ગમે જ. મને આ અવસર આપવા માટે ‘પરબ’ના સુજ્ઞ સંપાદક યોગેશ જોષીનો પણ આભાર માની, મિત્ર રઘુવીરને “સાધુ વયસ્ય, સાધુ !” એવું કહીને વિરમું. *

* આ અંગેની કેટલીક પૂરક વિગતો માટે જુઓ આ લેખકનું ‘સારસ્વતવંદના’ પુસ્તક.

જીવવું એટલે ચાલવું

■ રઘુવીર ચૌધરી

ડૉ. કંદર્પ ર. દેસાઈ (જન્મ તા. ૧૮-૫-૧૯૬૧) મૂળ નવસારી-સુરત બાજુના પૂણી ગામના, જન્મ અને ઉછેર અમદાવાદમાં. જામનગરની આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક પદવી સુધી અભ્યાસ કરી ત્યાં બારેક વર્ષ કામ કર્યું. પંચકર્મ ઉપરાંત સંશોધન, અધ્યાપન અને વહીવટની જવાબદારીઓ સંભાળી. એ વર્ષોમાં પણ વાર્તાસત્રોમાં એ જોવા મળતા, એમની નવલિકાઓ ધ્યાન ખેંચતી. પ્રથમ નવલિકાસંગ્રહ ‘કાંઠાનું જળ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પ્રગટ કરેલો : અને ‘ખાલી ફેમ’ સંગ્રહ ગૂર્જર દ્વારા પ્રગટ થયો. દરમિયાન સર્જક-વિવેચક પારુલ રાઠોડ સાથે લગ્ન થયાં. અત્યારે કંદર્પભાઈ ગુજરાત રાજ્યના આરોગ્ય વિભાગમાં ઇન્ચાર્જ ડાયરેક્ટર તરીકેની મહત્ત્વની જવાબદારી સંભાળે છે. ‘આયુષ’ અંતર્ગત આયુર્વેદ, યોગ અને નિસર્ગોપચાર, યુનાની, હોમિયોપથી, સિદ્ધ – આ પાંચ વિભાગ છે; જેમાંના યુનાની અને સિદ્ધ વિભાગોનું પ્રચલન ઓછું છે. આયુર્વેદ અને એની સાથે સંકળાયેલ નિસર્ગોપચાર સાથેનો ગાઢ નાતો હોય, એમાં અનુભવજન્ય વિશ્વાસ હોય તો જ આવી નવલકથા લખવાની ફરજ પડે. લખી, મિત્રો-મુરબ્બીઓના પ્રતિભાવ પામતી હસ્તપ્રત મને મળી. પહેલાં નામ રાખેલું ‘ચરૈવેતિ ચરૈવેતિ.’ એથી જીવનની ગતિનો નિર્દેશ થતો હતો. ‘આજની ઘડી તે’ રળિયામણી ક્યારે બને એનો સંકેત આ શીર્ષકમાં છે.

ગુજરાતીમાં કવિવર લા.દા.એ આરોગ્ય સંદર્ભે આયુર્વેદ વિશે સતત લખ્યું છે, આત્મિક તથા વિના, જ્યારે કવિશ્રી પ્રજારામ રાવળના પ્રયોગો જોખમી, જેમાંના કેટલાક એમણે પોતાના પર કરેલા, છેવટે સ્વાસ્થ્યલાભ થયેલો. વરિષ્ઠ વૈદ્ય કંદર્પભાઈ માટે આ ધર્મલાભનો – કર્તવ્ય અને પ્રતીતિનો વિષય છે. કેટલાક પ્રયોગો અકલ્પ્ય બલકે ચમત્કારિક સિદ્ધિ સુધી પહોંચ્યા છે એ આ નવલકથાનો વાચક ભૂલી નહીં શકે. આજના ત્વરિત લાભાર્થી જગતમાં પ્રત્યાખ્યાન પામેલા મનુષ્યની યાત્રાની આ કથા છે. શોધવાનું છે ધ્રુવપદ.

કથાના અંતભાગમાં કુણાલ સાથેની થોડીક વાત પછી આગળ ચાલી જતા

કથાનાયકને જંગલની સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. પછી -

‘ભારેખમ લાગતી હવા જાણે થોડી હળવી બની, ઠંડી લહેરખીનો સ્પર્શ થયો, પસીનાથી તર શરીર પર જાણે ચંદનનો શીતળ લેપ થયો. આવી ઠંડક બળબળતા મન પર પણ થાય !! અચાનક અજવાળું વળી ગયું; જંગલ પૂરું થઈ ગયું. કોઈ અજાણી નદી એના વિશાળ પટ સાથે નજર સામે આવી. એનું જોશભેર વહેતું પાણી નજરને બાંધી રાખે છે, સહેજ ઊછળતું, વમળ રચતું, ફીણ ફીણવાળું, માટીવાળું પાણી કાળની જેમ ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે !!

નજર સામે જેટલું છે તેટલું દેખાય છે, બાકીનું - કલ્પવું, અનુભવવું કે પછી આર્ષદ્રષ્ટાની રાહ જોવી.

ત્યાં સુધી ?

ત્યાં સુધી ?

જીવવું અને જોવું. ને હું શું કરવા બેઠો છું ? અવિરત વહેતા ચૈતન્યના પ્રવાહને ડુંધવા ?’ (પૃ. ૧૮૭)

કથાનાયક જે ક્ષણ શોધવા નીકળ્યો હતો એ હવે મળી. પ્રવાસ દરમિયાન, પોતાના ભૂતકાળને ભૂંસવાના પ્રયત્ન દરમિયાન, વૈદ્યરાજના સાહચર્ય દરમિયાન ભૂમિકા તૈયાર થતી જતી હતી પણ એ બધું તો જંગલ જેવું હતું, હર્યુભર્યુ છતાં અંધારું. અજવાળું નદીના પ્રવાહના સ્પર્શે અનુભવ્યું. અનુભવ અને જ્ઞાનને નિસર્ગ દિશા આપી શકે. કથાનાયકને આ નૈસર્ગિક સૃષ્ટિ ચાલવાની સ્ફૂર્તિ આપે છે. પેલું ‘ચરૈવેતિ’ શીર્ષક પણ સારું હતું અને આજની ઘડી પણ રળિયામણી છે. બુદ્ધે આ ક્ષણનો મહિમા કર્યો છે. સનાતન સ્વતંત્ર નથી, ક્ષણોથી સંયોજાય છે - પન્નાલાલ પટેલની શતાબ્દી વંદના વખતે લા.દા.એ કહેલું કે પરિવર્તન ક્ષણમાં શક્ય બને છે. મોરારિબાપુએ પછીના દિવસે આરંભાતી કથામાં લા.દા. બાપાના એ વાક્યનું ભાષ્ય કરેલું.

આ ક્ષણ શોધે છે સર્જક, મળે તો મળે. હિમાંશુને નદીકાંઠે મળી, સુબોધચંદ્રને જીવનકાંઠે, જીવન તળાવ નથી પ્રવાહ છે.

લેખકે ‘અનુકથન’માં આજના સાર્વત્રિક પ્રદૂષણના કારણ વિશે વિચાર કર્યો છે. એ છે પ્રજ્ઞાપરાધ. ‘પ્રજ્ઞાપરાધ એટલે ધી, ધૃતિ અને સ્મૃતિથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા પછી થતાં અશુભ કાર્યો, જે સર્વ દોષોને કોપાવે છે. અર્થાત્ રોગમાત્રનું કારણ છે. જે વાત શરીરને લાગુ પડે છે એ જ વાત સૃષ્ટિને પણ. યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે. જો ઉપાય તરીકે દેહશુદ્ધિ થઈ શકે તો પર્યાવરણની કેમ નહીં ?’ (પૃ. ૧૮૯)

કથાનાયક હિમાંશુને લાગે છે કે માણસ આતંકનો ભોગ બને, હિંસાને વેગ મળે એવી શોધ એના દ્વારા થઈ. એ દશા અને એમાંથી ઊગરવાનો માર્ગ અહીં બે

કથાઘટકો દ્વારા નિરૂપણ પામે છે. એક છે ઢાબાની દુનિયા અને બીજી વૈદરાજની રચના. ખંડન પછી રચાયેલી સૃષ્ટિ. આ બંને હિમાંશુ દ્વારા જોડાય છે એના મૂળમાં વૈદ્ય શ્રી કંદર્પ ર. દેસાઈની અનુભૂતિ અને પ્રતીતિ છે. અન્ય પાત્રો અને ઘટનાઓના નિરીક્ષણથી પણ એક પ્રતીતિ જાગી છે - 'પ્રાયશ્ચિત્ત કદાચ તમારું જીવવું થોડુંઘણું હળવું તો કરી દે પણ પાપનો ભાર તો નિરંતર વેઠવાનો જ છે.'

સુખની નહીં, અજવાળાની આશાએ ઘર છોડ્યું છે. વિમાન કે એ. સી. ડબ્બામાં મુસાફરી કરનારો રિઝર્વેશન વિના ગાડીની ભીડમાં દાખલ થયો છે. કાયમ અશોકા જેવી હોટલમાં ઊતરતો, આજે નક્કી નથી. કલરડાય-કેમિકલ્સનો ધંધો એક દિવસ સભાન કરે છે. પણ પત્ની અદિતિને પ્રદૂષણનો બાધ નથી. સુખસગવડ અને હરવાફરવાની સ્વતંત્રતા માણવા એણે હિમાંશુ પાઠક સાથે લગ્ન કર્યાં છે. મન ફાવે ત્યારે ઘેરથી નીકળે, મોડી આવે. એની સાથે વાત કરવા પામતા અમલદારો ધન્ય થાય. આ અદિતિ કર્મહીન સુખનો પર્યાય છે.

હિમાંશુ હવે કાયમ માટે દ્વાર છોડીને નીકળ્યો છે.

ગુજરાતી સમાજના નિવાસ અને ગુજરાતી મુલાકાતીઓનું ઝીવણટભર્યું ચિત્ર ઊપસી આવે છે. કમરનો દુખાવો વળી તાજો થાય છે. ઊંઘ આવે છે. કશી આગવી ઓળખ વિના જીવવાનું શરૂ થયું છે. આમ સામાન્ય બની સરકતા રહેવાથી કેન્દ્રબિંદુ મળી જાય, જાતને મળી શકાય.

બપોર પછી જાગ્યો, શોલ્ડર બેંગ ખોવાઈ. ખીસામાંથી કેડિટકાર્ડ નીકળ્યું, ફાડીને ગટરમાં ફેંકી દીધું. ખોવાની અને છોડવાની બંને પ્રક્રિયા સાથે ચાલે છે. બાપુની સમાધિએ પ્રાર્થના : ચાલતા રહેવાની શક્તિ આપો. અદિતિ માફ કરી દેજે.

દિશા વિનાના દિવસો, ભૂખનો અનુભવ, જઠરની આ આગ... એક ઢાબામાંથી અવાજ આવે છે : મૃગ કી નાભિ મહિ કસ્તૂરી, બન ખોજત જાસી... સાંભળવું સારું લાગે છે. ત્યાં ટેણી આવીને રોટી-સબજી મૂકી ગયો. ખાધું, પૈસા નથી. ભાઈજીએ ભલામણ કરી, હિસાબ સોંપવા. ખાનદાન લાગે છે. હિમાંશુ પાસે હજી એક સિલક હતી. આંખની ચમક. હવે ઢાબાની ચમક વધી છે. હિમાંશુ સફાઈ કરતો રહે છે.

બલબીરસીંગ અને ટેણીનાં પાત્ર ઊપસે છે. એમના દ્વારા હિમાંશુની નિર્દોષતા અને સક્રિયતા. રેવામા અને એમના દારૂડિયા પતિ શામજીનું પાત્ર પણ ટેણી દ્વારા ઊપસે છે. એક અજાણ્યા-આગંતુકને જોવાની વિવિધ દષ્ટિ અહીં વ્યક્ત થઈ છે. શંકા, વિશ્વાસ, આદર, સ્નેહ, શુભેચ્છા સાથે જીવતા માણસોનો પ્રતિનિધિ બને છે હિમાંશુ. તો બીજી બાજુ ટેણી કથાનો પ્રવક્તા બની રહે છે. સાંભળતાં હિમાંશુને અદિતિ યાદ આવી જાય છે. બેલડી તૂટતાં સારસ જીવ કાઢી નાખે ! પોતે પણ જીવ કાઢી નાખ્યો.

હોય એમ જીવે છે ને ! વ્યક્તિ કે ઘટના એકથી અન્યને સૂચવે છે.

વળી, પ્રકાશ લોખંડેનો પ્રવેશ, પત્ની બેવફા તોય સાથે, કામુક સાસુની હત્યા, દીકરો કદાચ પોતાનો છે. હિમાંશુને થાય છે : એને કહું પાછો જા પત્ની પાસે. હિમાંશુ પોતે પાછો નથી જતો એનો આ પડવો છે. વચ્ચે મૂળ મુદ્દો ડોકાય છે : 'કેમિકલવાળું પાણી ગટરમાં જાય એમાં એક વાર ફૂતરું પડવું ને એના મોંએથી ચિચિયારી પણ નહોતી નીકળી, પડવું એવું ઓગળી ગયું !' (પૃ. ૨૨) ફેક્ટરી ઇન્સ્પેક્ટરની એક વાર અદ્વિતિને મળવાની ઇચ્છા - પ્રદૂષણમાંથી જાગતું માનવીય પ્રદૂષણ. એને જોતી તટસ્થ દૃષ્ટિ. વળી, લશ્કરના જુવાનના દુષ્કર્મની વાત. એ કોઈને સુખી કરશે તો રાહત અનુભવશે.

અહીં માયા-મોક્ષ-ઈશ્વર વિશે થોડુંક ચિંતન, પછી પ્રશ્ન : તો પછી કરવું શું ? 'જુઓ. જે જોતા નથી તે જીવતા નથી.'

ઢાબા સાથે થોડો સમય જોડાયેલાં રહેલાં કાનજી-ગવરીનું કથાનક ગોધરા સ્ટેશને સળગેલા રેલવેના ડબ્બાની ઘટના વિશે ભાવકને વિચારતો કરી દે છે. લેખક કોઈ એક પક્ષે ભાવકને ખેંચતા નથી પણ હકીકતને હળવી કર્યા વિના પડકાર ઝીલે છે. ગવરી પૂર્વેની જુબેદા અને એનો પતિ જુનેદ, જેલમાં પુરાયેલાઓને પરદેશથી મદદ મળતી થઈ એની સાથે જુબેદાના હદ છીનવી એને વગોવી તલાક અપાવી દેતાં સ્વાર્થી સગાં, એમના દ્વારા સંતાન છીનવાઈ ગયા પછીની એકાકી જુબેદા, એને ગવરી તરીકે સંબોધતો પત્ની-પુત્રવિહોણો કાનજી પ્રત્યક્ષ થાય છે. સહન કરનારાં નજીક આવી એકમેકને ટકાવે છે. અહીં ઢાબાના ટેણી પ્રત્યેના વાત્સલ્યે કાનજી-ગવરીને સંતાનની શક્યતા બક્ષી છે. આ પ્રકરણના નિરૂપણમાં લેખકની કથન-વર્ણનની ક્ષમતાની પૂરેપૂરી ભાળ મળે છે. પ્રમાણ સ્વાનુભવનું છે અને હિંમત છે સત્ય કહેવાની - અને એનું આ પરિણામ છે. આ ગદ્યાખંડ અને અન્યાય અને યાતનાથી માણસાઈને કસોટીએ ચઢાવતું આ પ્રકરણ ભાવકને યાદ રહેશે.

વાર્તા ચાલતા રહેવાને લગતી છે તેથી સડક પર જિંદગી ગુજારતા ડ્રાઇવર અને ટ્રક પાછળ લખાતાં સૂત્રોના ઉલ્લેખ અપ્રસ્તુત નથી લાગતા. વચ્ચે વચ્ચે અદ્વિતિની સ્વચ્છંદતા, જુદા બેડરૂમનો ઉલ્લેખ, કેડનો દુખાવો - કથાની સંકલનાની કડીઓ છે, જે વર્તમાન ક્ષણને ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય સાથે જોડે છે.

રતનસીંગ નાની વયે કુટુંબની જવાબદારી સંભાળે છે. ખેડૂતો પાસેથી શાકભાજી ખરીદી લાવી તાજી ને તાજી ઢાબાને પૂરી પાડે છે. એના કથાનકમાં વહેવારની સમજણ સાથે સંબંધની નજાકત પણ છે.

જાનકીના કથાનકમાં પ્રેમ અને હિંસા, વાસના અને વાત્સલ્ય, બેવફાઈ અને

આત્મીયતાનું સંકુલ આલોખન છે. ફૂલ આપવાનું કામ કરતી આ યુવતી જે પુરુષથી ખેંચાઈને પોતાનો હર્ષભયો સંસાર છોડેલો એના નફ્ફટ દગાથી છંછેડાઈને હત્યા કરે છે. છાપામાં આવેલો તેજસ્વી વિદ્યાર્થીનો ફોટો પોતાના દીકરાનો ધારી લઈને ટૂકમાં નીકળી પડે છે, મહેશ એની પાછળ જાય છે. આ સહન કરતી સ્ત્રીની આંતરિક મૂડીની વાત સપાટ ન હોવાને લીધે ભાવકને વિચારતો કરી જાય છે. રતનસીંગ અને જાનકીના કથાનક વચ્ચે ઢાબાના માલિક બલબીરસીંગનું પાત્ર એના ખોટા ગુસ્સા અને સાચા પ્રેમ સાથે ગુરુ નાનકદેવનાં દસ સૂત્રો આચરે છે. ટેણીનું બચવું, પોષાવું અને હિમાંશુની સલાહ મુજબ સ્વચ્છ સુંદર પરિવેશમાં ઢાબાને વિકસાવવું એને ગમે છે. ખુલ્લા દિલ-દિમાગના સરદારજીનું – શીખનું પણ એ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

આ પછી સતપાલજી અને સીતાદેવી સાથે બસમાં થતો આકસ્મિક પરિચય નવલકથાના ઉત્તરાર્ધનો આરંભ બને છે. ભેખડ ધસી પડતાં બસ અટકે અને સતપાલજી સાથે સીતાદેવીના પિયરે પહોંચવા ચઢાણ શરૂ થાય એમાં ઉન્નયનનો પણ સંકેત છે. વૈદરાજનો ઉલ્લેખ એમણે આ વિસ્તારમાં આપેલા સોલર લેમ્પના સંદર્ભે થયો છે. વાસ્તવમાં હવે ભાવક સમક્ષ શુદ્ધ પર્યાવરણની સૃષ્ટિ ઊઘડે છે. હિમાંશુએ આટલા સાફ અને તેજસ્વી તારા આ પહેલાં ક્યાંય જોયા ન હતા. પોતાની ફેક્ટરીની ગંદી વાસ હવે ઘણી દૂર રહી ગઈ છે. કમરનો દુખાવો સાથે છે. વિદ્યા સાથે થોડા રૂપિયા આપેલા. નીકળી જવાનું એટલા માટે કહેવું કે બે જણ ફોટો લઈ એને શોધવા આવેલા. ભાઈજીની સલાહ, એમનો ભારે થતો અવાજ, ટેણીને ભણાવવાની ખાતરી, બધું અનુકૂળ થાય ત્યારે પાછા આવવા કહેવું – રહસ્યના તત્ત્વ સાથે ભલાઈનો તંતુ જોડે છે.

વૈદરાજનો આશ્રમ આમ તો આયુર્વેદની જીવનદૃષ્ટિએ ચાલતું ચિકિત્સાલય છે. અહીં શરીર અને મન બંનેને સ્વસ્થ કરવાના પ્રયોગ ચાલે છે. એલોપથી સિવાય બીજો ઉપચાર શક્ય નથી એવું માનનારને તો આ ચમત્કારની સૃષ્ટિ લાગે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ફાર્માસ્યુટિકલ કંપની હર્બલ ડિવિઝન ઊભું કરવા માગતી હતી. વૈદરાજ હર્બલ નહીં, આયુર્વેદિક દવાઓ બનાવવાના આગ્રહી હતા. એ શરતે જોડાયા, પણ આયુર્વેદની દવાઓ સસ્તી અને આડઅસર વિનાની, પેલી કંપનીનું બજાર બેસી ગયું. સંઘર્ષ સામા પક્ષે શરૂ કર્યો. ધમકીઓ, ખોટા કેસ, છેવટે હુમલો જેમાં વૈદરાજનાં પત્ની અનુપમા અને પુત્ર સત્ત્વનું મૃત્યુ થયું. જીવનમાં આવેલો અસહ્ય ખાલીપો ભરવા વૈદરાજે અહીં પર્વતીય પ્રદેશમાં આવીને નાના માણસોનાં આરોગ્ય અને ઉત્કર્ષ માટે કામ શરૂ કર્યું. અગાઉ અનુપમા સાથે ઔષધો માટેની વનસ્પતિ મેળવવા બંને આવતાં. અહીં સત્ત્વની પગલીઓ પડેલી. સ્મરણોને તાજાં રાખે એવું આ કર્મસ્થલ ઊભું થયું. અનેક દર્દીઓના અકલ્પ્ય ઉપચારોની સફળતા જોયા પછી હિમાંશુને વૈદરાજના

પૂર્વજીવનની ઘટનાઓ જાણવા મળે છે. કેટલાક ઉપચારોનાં સાક્ષી રહેલાં અભિષેક અને નંદિની પણ આ પ્રેરક વ્યતીત જાણવા હાજર છે. ભ્રષ્ટ તંત્રનો ભોગ બનેલો ઇજનેર અભિષેક નંદિનીને મૂકીને અહીં આવી ગયેલો, કામે લાગેલો. નંદિની હવે એની નજીક આવી છે પણ હૃદયનો સંવાદ સધાતો નથી. વૈદરાજનું પૂર્વવૃત્તાંત સાંભળતાં એ શક્ય બને છે. પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની – જંગલની વિકટતાથી ડર્યા વિના પ્રકાશ સુધી પહોંચવાની શક્યતા સર્જાઈ છે. કેડનો દુખાવો મટી ગયો છે. ચિત્ત ભયશૂન્ય છે. વૈદરાજની સૃષ્ટિમાં જીવવાથી આ શક્ય બન્યું છે.

જે કેટલાક યાદગાર ઉપચાર આ કથામાં આલેખાયા છે એમાં જનરેટર ફાટતા બેચેન રહેતા માલિક વિક્રમસીંગ, ઝરણાના વહેણનો ઉપયોગ કરીને જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં વ્યસ્ત અભિષેકની નંદિનીથી અતડા થઈ જવાની એકલતા, એક્ટિક્યુટિવ એન્જિનિયર હતો, એની કર્તવ્યનિષ્ઠા ભ્રષ્ટ તંત્રને સહન ન થઈ, પ્રપંચથી બરતરફ કર્યો, આશ્રમમાં એની સર્જકતા ફળદાયી નીવડી રહી છે. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ વિશે એના અને વૈદરાજના અભિગમ એક જેવા છે. હિમાંશુમાં ગોપિત વિધાયકતા એને પ્રાપ્ત થતા આરોગ્ય સાથે ખીલી રહી છે. ચિકિત્સા દરમિયાન એ મન-શરીરને બલ્કે સમગ્ર અસ્તિત્વને ઓળખતો થયો છે.

સુખલાલ-પચાનું પ્રકરણ વમનની આયુર્વેદિક પ્રક્રિયા હોવાની સાથે સાંકેતિક પણ છે. એણે રોષ અને તિરસ્કારથી મુક્ત થવાનું છે.

શ્રીમંત વૃદ્ધ સુબોધચંદ્ર કેન્સરની બીમારીનો પ્રતિકાર કરી જીવી રહ્યા છે. સંપત્તિનો અમુક ભાગ એમણે આશ્રમને ફાળવ્યો છે. પરિવાર સાથે આશ્રમમાં આવ્યા છે, મરણની રળિયામણી ઘડીની આશાએ, એ આશ્રમના નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં સુલભ થાય છે. સમગ્ર વર્ણન આધ્યાત્મિક મનોદશાની ઊંચાઈનો અનુભવ કરાવે છે.

અણુરિકેક્ટર ફાટવાથી એનું રેડિએશન ફેલાયું એનો ભોગ બનેલા પાંચેક દર્દી ગૌશાળા પાસે અલગ વિસ્તારમાં સારવાર લઈ રહ્યા છે. એનું વર્ણન લેખકે પૂરતી જાણકારીથી કર્યું છે. ઉપચારમાં ગાયનાં ઘી, દૂધ, છાણનો ઉપયોગ પણ આયુર્વેદના જ્ઞાનને આભારી છે.

પોટલાની જેમ ઉપાડીને લાવેલા ભૈરવસીંગનો ઇલાજ લસણમાં પકવેલા તેલ દ્વારા સફળતા પામે છે. સાથે દેવકીનું પાત્ર પણ ઊપસે છે.

અતુલનો કેસ કથાના અંતભાગમાં મુકાયો છે, એ યોગ્ય છે. અગાઉના ઉપચારમાં જોયેલી સફળતા પછી ભાવક માની શકે કે શરીરનું ભાંગી ગયેલું અડધું અંગ સચેતન થઈ શકે છે. કેરાલાથી દ્રોણ લેવા જવા અતુલના પિતાને મોકલી એમની ભાગીદારી ઊભી કરવાનો હેતુ પણ વૈદરાજ સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં એ નોંધવું ઘટે કે

અતુલ મનથી ભાંગી ગયો ન હતો. એ પછી આવતા રાધિકા-ધીરજ-બાબુ (આનંદ)ના કથાનકનો સંબંધ નારીદેહની ઊણપ અને માતૃત્વને સ્પર્શે છે. કથનકેન્દ્રની શિસ્ત જળવાતી નથી એ જાણવા છતાં લેખકે રાધિકાના આત્મવૃત્તાંતનો આશ્રય લીધો છે.

પ્રવાસ દરમિયાન અને એ પછી પણ હિમાંશુને મિહિરભાઈ તરીકે સંબોધતા યુવકો સાહસિક પ્રવાસે નીકળ્યા છે. મોજમસ્તી-તોફાન તો છે, પણ એક સાથીને સર્પદંશ થાય છે ત્યારે સૂઝ-સમજ સાથે એને વૈદરાજના આશ્રમે લઈ આવે છે. બીજો ઢાબાવાળો જસબીરસીંગ ઉદારતા પરત્વે બલબીરસીંગથી જુદો પડે છે. છતાં એનામાંય માનવીય નિસબત જાગતી વરતાય છે. લેખક તુલનાથી કે નકાર-હકારથી કથાનાયક હિમાંશુમાં આંતરિક બળ સીંચે છે જેથી એ જીવનમાં પ્રકાશ પામવા અદિતિ પાસે જઈ શકે. અલબત્ત, અદિતિનું મોજલું, નીતિ-અનીતિથી પર, ઉપયોગિતાવાદી વ્યક્તિત્વ સંવાદિતા સાધવા જાગ્રત થયું હશે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર લેખકે આપ્યો નથી. પણ અભિષેક-નંદિનીના સંદર્ભે એવી કશીક શક્યતા સૂચવી છે. માણસને ઓગાળી નાખે એવી જલદ વિધાતક ફોર્મ્યુલા કથાવિકાસ માટે પોષક રહસ્યનો આધાર બને છે. આતંકવાદીઓ એ ફોર્મ્યુલા મેળવવા હિમાંશુને શોધે છે. એક વાર બલબીરસીંગ-ભાઈજી અને બીજી વાર વૈદરાજ એ જોખમ ટાળવામાં નિમિત્ત બને છે. અંતે એ ફોર્મ્યુલાનું શું થયું એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી, મહત્ત્વનો છે એનો વિકલ્પ. માણસ ઓગાળી જવાને બદલે આકાર પામે, બહિરંતર એકત્વ પામે, પ્રકૃતિની સત્તા સમજી એનો અંશ બને એ દિશામાં હિમાંશુની યાત્રા યોજાઈ છે.

કથાનાં મુખ્ય પાત્રોમાંથી વૈદરાજ અને અભિષેક અન્યાયનો ભોગ બનવાથી વિકૃત થતા નથી, વધુ વિધાયક બને છે. તો હિમાંશુ એની શારીરિક-માનસિક અસ્વસ્થતામાંથી બહાર આવે એમાં વૈદરાજ-અભિષેક ઉપરાંત પ્રકૃતિ અને આયુર્વેદની સર્વાંગી જીવનદષ્ટિ નિમિત્ત બને એવું લેખકનું આયોજન પ્રભાવક નીવડ્યું છે. સૂત્રાત્મક વાક્યો આ વિચારપ્રધાન કથાને ‘નોંવેલ ઓફ આઈડિયાઝ’ને સંભાર પૂરો પાડે છે.

વૈદરાજ સ્વસ્થ થતા જતા હિમાંશુને કહે છે : ‘જે દેખાય છે તે હંમેશાં સાચું નથી હોતું. મૂળમાં જવું જોઈએ. વસ્તુને ચોમેરથી તો ખરું, અંદર-બહારથી જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તારા કમરના દુખાવાના મૂળમાં તારી લાઈફસ્ટાઈલ અને સ્ટ્રેસ કારણભૂત છે.’ (પૃ. ૧૦૦)

હિમાંશુ અને કુણાલની વાતચીત દરમિયાન નૈસર્ગિક સૌંદર્યનો નિર્દેશ થાય છે : ‘કૌસાનીની પ્રકૃતિ જ એવી છે. ત્રિશૂલ અને નંદાદેવી દેખાય છે તો જાણે પડકાર ફેંકતાં હોય એમ. કહે છે, હજી સુધી કોઈ ત્રિશૂલ ચઢી શક્યું નથી ! ભલે એવરેસ્ટ ચઢી આવ્યા હોય ! મુદ્દો ઊંચાઈનો નથી, મૂળ વાત છે પડકારની ! પડકાર જેટલા

મોટા, સમસ્યાઓ-કઠિનાઈ પણ એટલી જ વધારે.' (પૃ. ૧૬૪)

વૈદરાજ કહે છે !

'સંબંધ ! કોઈ પણ સંબંધ સાથે જોડાવું એ કેવી મોટી વાત છે એ તમે સંબંધ વિનાની વ્યક્તિને પૂછો.' (પૃ. ૧૬૬)

તા. ૮-૮-૨૦૧૫

(આજની ઘડી તે..., કંદર્પ ૨. દેસાઈ, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ. પૃ. ૧૮૨, ૩. ૧૬૦)

18

ચાંદરણું

હું વ્યસ્ત હ્યાં ટેબલપે કચેરીમાં
ત્યાં

આવી પડ્યું ચાંદરણું રૂપેરી.

મૂંગું મૂંગું એ હસીને મને ક્યાં

તેડી ગયું દૂર : પ્રદોષવેળા

ઝૂકેલ શો ઘેઘૂર આંબલો, ને

વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા

નદી; ભરીને જલ-કેશ ભીના

કપોલની શી સુરખી ભીની ભીની ! —

જતી હતી તું; નીરખી મને ને

અટકી જરા; ચાંદરણું રૂપેરી

ગર્યું નીચે ઘેઘૂર વૃક્ષમાંથી

ભીના ભીના રક્તકપોલની પરે...

આજે હશે ક્યાં અહ કેવી

જાણું ના....

જો ક્યાંકથી આ કવિતા કદીયે

વાંચે ભલા તો લઈ તું જજે હવે

(નદીતટે વૃક્ષ નીચે ઊભેલા

કુમારને જે દીધ તે) રૂપેરી

ભીનું ભીનું ચાંદરણું....

(વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા, પૃ. ૮)

લાભશંકર ઠાકર

મનોહર ત્રિવેદીની કવિતા : નિરપેક્ષ નિસર્ગપ્રીતિ

■ વિનોદ જોશી

મનોહર ત્રિવેદીની કવિતા વિશે થોડી વાત કરવી છે. કાવ્ય ઉપરાંતનાં સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પણ દક્ષતાપૂર્વક વિહારી શક્તા આ કવિનું સર્જનકાર્દું ઘણી રીતે વિલક્ષણ છે. પણ અહીં મનોહર ત્રિવેદીની કવિતાની તપાસ આદરીએ. ગુજરાતી કવિતાનો મહિમાવંતો ગણાતો ‘આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’ ૨૦૧૫ના વર્ષ માટે આ કવિને મળ્યો છે ત્યારે તે પ્રસ્તુત પણ લેખાશે.

‘મોંસૂઝણું’ (૧૯૬૭) પછી ‘ફૂલની નૌકા લઈને’ (૧૯૮૧), ‘મિતવા’ (૧૯૮૭), ‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’ (૧૯૯૮), ‘આપોઆપ’ (૨૦૦૯) અને ‘વેળા’ (૨૦૧૨) એમ મળી આ કવિ પાસેથી કુલ છ કાવ્યસંગ્રહો મળે છે. ‘મિતવા’ની બધી રચનાઓ એમણે ‘આપોઆપ’માં પુનર્મુદ્રિત કરી છે. સાડા ચાર દાયકાથી પણ થોડા વધારે સમયથી કવિતાક્ષેત્રે સક્રિય આ કવિનું ગુજરાતી કવિતામાં આટલું ભરણું છે.

૧૯૬૧માં ‘બીજ’ સામયિકમાં ગઝલસ્વરૂપની પહેલી રચના પ્રગટ થઈ ત્યારે કવિ ૧૭ વર્ષના. અને ૧૯૬૭માં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘મોંસૂઝણું’ કવિ-વિવેચક જયંત પાઠકની પ્રસ્તાવના ૧૯૮૭ સાથે પ્રગટ થયો ત્યારે એમની ઉંમર ૨૩ વર્ષની. ૧૯૭૦માં રમેશ પારેખ, અનિલ જોશી, રાજેન્દ્ર શુક્લ, મનોજ ખંડેરિયા, આદિલ મન્સૂરી એ સર્વના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયા તે પૂર્વે તો આપણા આ કવિએ પ્રાગટ્યપર્વ ઊજવી લીધું હતું. જયંત પાઠક ‘મોંસૂઝણું’ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે : ‘કવિનું કાવ્યપ્રભાત હજી પૂરેપૂરું ઊઘડ્યું નથી. એની કવિતામાં જીવન અને જગતનું દર્શન નથી, તેના પ્રત્યેનો મુગ્ધ અભિસાર છે. એના ગીતની તરજ હજી પૂરી બંધાઈ નથી. એ પંખીના ટહુકા છે.’ આ કવિની કવિતામાં જે નહોતું તેની વાત જવા દઈએ, પણ જે હતું તેમાં મુગ્ધતા અને ટહુકા જેવાં કવિસહજ ભાવોદ્રેકી સ્ફુરણ જયંત પાઠકે જોયાં હતાં, જેનું વિધાયક વિસ્તરણ પછીથી પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહોમાં આપણને જોવા મળે છે. ‘મોંસૂઝણું’ની રચનાઓમાંથી પસાર થતાં એવું લાગે છે કે કવિ પર કાવ્યની રચનાકળાનો દાબ છે. કાવ્યભાષા કવિને વશ થતી નથી. પણ કવિકર્મની સભાનતા અને આકૃતિનિર્માણની

ખેવનાના અણસાર તેમાં જરૂર સાંપડે છે. સૌથી મોટી પરખ તો એ થઈ જાય છે કે પ્રકૃતિનો પાશ જોરપૂર્વક કવિને વળગેલો રહ્યો છે. અલબત્ત, દર્શનનો ઉઘાડ થયો નથી પણ મૂળ સાથેનું કવિનું તીવ્ર અનુસંધાન જરૂર પમાય છે.

કવિનો કાવ્યોપકારક ખરો ઉદ્યમ તો ૧૯૮૧માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘ફૂલની નૌકા લઈને’માં વર્તાય છે. કવિ હાડે નિતાન્ત પ્રાકૃત છે. એમના સંવિદમાં દેશ-દુનિયા જેવું વિચારભાથું નથી. જાણે કુદરત અને મનુષ્યભાવોની જુગલબંધી રચાતી આવતી હોય તેવું એમની બહુશ: રચનાઓમાં દેખાશે. આ કારણે નર્ચો વિસ્મયલોક એમની શબ્દભૂમિ છે. નિરપેક્ષ નિસર્ગપ્રીતિમાં આ કવિનો શબ્દ વધુ ઠર્યો છે. એક કાવ્યમાં તેઓ કહે છે.

‘હે ગામ, તને હું ચાહું છું,
તેથી તરણાંઓ ચાવું છું.’

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૫૦)

કવિનું આ લાક્ષણિક બયાન એમના સમગ્ર કાવ્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર છે. ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૨૦૧૧ના ‘કવિતા અને હું’ વિશેષાંકમાં મનોહર ત્રિવેદી પોતાની કવિ તરીકેની કેફિયતનું શીર્ષક બાંધે છે : ‘મારી કવિતા, સર, રિયલ છે’. આ વિધાન કવિના મૂળ સાથેના ગઠબંધનને ચીંધી આપે છે.

કવિનો આ વિશેષ ગીતના સ્વરૂપમાં અધિક સાર્થક દીસે છે. ગીત ઊર્મિકાવ્યનું સ્વરૂપ છે. ઊર્મિ અને ભાષાને બહુ બનતું નથી. ઊર્મિ એ ભાષાનિરપેક્ષ અનુભવ છે. પણ કવિતા તો ભાષા વિના કરવી શક્ય નથી. કવિની ખરી પરીક્ષા આ સ્વરૂપમાં જ થાય છે. લયમાં લખવાથી ગીત થઈ જાય તેવું નથી. લયમાં લખાયેલી રચના કાવ્ય હોય પણ ગીત ન પણ હોય. ગીત સિદ્ધ કરવા માટે કવિએ સરવાળે ભાષા નહિ પણ ઊર્મિ જ શેષ રહે તેવી કળાસિદ્ધિ દાખવવાની હોય છે. ભાષા જેવા કૃત્રિમ સાધનને વાપરી ઊર્મિનો નૈસર્ગિક સ્પર્શ કરાવવાનું દાયિત્વ ગીતકવિના શિરે હોય છે. કવિ મનોહર ત્રિવેદીની કેટલીક રચનાઓ આ દિશામાં કવિ સંસિદ્ધ છે તેવું પુરવાર કરે છે. લયની મનોહારી ચાલ ભાષાના સ્થૂળ રૂપને કઈ રીતે ઓગાળી શકે તે કેટલાંક ઉદાહરણો વડે જોઈએ :

‘હુંય જાણું ના કેમ રે થાતું કાપડું ચખોચખ...
આંગળીની વાત ટેરવાં જાણે, કાંક જાણે આ નખ,
નખની વાતો ભોંય જાણે પણ હોઠને લીલું દખ.
હોઠને માંડું આયને અને આયને તડોતડ
ત્યાં મારી તૂટતી રે ભોંઠપ...’

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૮)

શૃંગારનો ઐન્દ્રિક પરંતુ સુગોપ્ય કાવ્યાત્મક વિનયોગ કવિ સહજ રીતે અહીં કરી શક્યા છે. કોઈ યૌવનાની લજ્જારસિત નમણાશથી અનુભવાથી ભાવલહરીઓ લયના સહજ વહેણમાં આપણને વહેતા કરી મૂકે છે. કવિ ભાષાપોત જેવા મામલે ઝાઝી મથામણમાં પડતા નથી. ભાષા જેમ દોરે તેમ દોરાયા જાય છે એટલે અર્થની ખોટી બબાલ સર્જવાને બદલે સરવાળે ભાવસૌન્દર્યનો બોધ જ થઈને રહે છે. ઉપરની પંક્તિઓમાં ‘કાપડું’, ‘ભોંય’ કે ‘ભોંઠપ’ જેવા તળ ભાષાના શબ્દો વચ્ચે ‘આયનો’ જેવો ફારસી ભાષાનો શબ્દ પોતાની જગ્યા સહજ રીતે બનાવી લે છે તે જોતાં આ વાત કોઈને પણ સમજાશે. પરિચય કે અપરિચિત શબ્દપ્રયોગો પ્રત્યે પણ કવિનું વલણ કંઈક આવું છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ :

‘અમુક ભાઈની તમુક છોકરી પ્હેરી ચણિયો ચોળી રે,
ફરે નજરની ચડઉતરમાં જાણે કે ખિસકોલી રે !

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૨૧)

જોઈ શકાશે કે અહીં ‘તમુક’ જેવા અપરિચિત શબ્દાંગની ‘અમુક’ જેવા પરિચિત શબ્દ સાથેની આંશિક દ્વિરુક્તિ જે ભાવલય જગાડે છે તે ‘નજર’ જેવા પરભાષીય શબ્દને ઓળંગી જાય છે અને કેવળ શબ્દાર્થને બદલે કાવ્યસૌન્દર્યનાં પરિમાણ સુધી ભાવકને પહોંચાડે છે. આમ થાય છે તે લગીરે કૃતક નથી લાગતું તેમાં જ કવિની સર્જકસિદ્ધિ છે. આવું રચનાકૌશલ વ્યુત્પત્તિજન્ય નથી હોતું પણ કવિનિબદ્ધ હોય છે. ઊર્મિકાવ્ય ગીતસ્વરૂપમાં નહિ તો ઉઘાડું પડી જતું હોય છે. કલ્પન જેવી કાવ્યપ્રયુક્તિઓને આસાનાથી ભાવકચિત્તમાં સેરવી દેવાનું આ કવિને જાણે સહજ છે. લાગે છે કે એમનાથી અપ્રયોજન જ આ બધું થઈ જાય છે. ગીતના સ્વરૂપમાં લખાયેલી એક રચનાની થોડી વધુ પંક્તિઓ :

‘બાઈ,
સંજવારી કાઢવાને ગોતું સાવરણી ત્યાં હું જ ક્યાંક જાતી મુકાઈ...
ખાટલાની આડશ લઈ ના’વા બેઠી’તી અને ધોયા’તા વાળ મેં અરીઠે,
ચિઠ્ઠીમાં વાંચેલા ઝુરાપા ચટકે છે, ચટકે અળાઈ જેમ પીઠે;
બીજું તો વેઠવું વેઠાય, નથી વેઠાતી વાલમની રેશમી રજાઈ...

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૬)

શરીરી અને ભાવોદ્રેકી એમ ઉભય પ્રકારની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા માટે કવિને ભાષા જાણે સામેથી જ રસ્તો કરી આપે છે. અર્થ અને ભાવનું સૌન્દર્ય પરસ્પરમાં લીન થઈ એક સૌન્દર્યપિંડ લેખે અખિલાઈને પામે છે એટલે તે આસ્વાદની ભૂમિકાએ સાંગોપાંગ પાર ઉતરે છે.

ઊછળતાં મોજાં જેવી અતંત્ર ઊર્મિઓનો ભાગ્યે જ વશમાં રાખી શકાય એવો છાક આ કવિ સાનુરૂપ ભાષામાં અત્યંત સહજ રીતે પ્રયોજી જાણે છે. કાવ્યનું કોઈ વ્યાકરણ કવિને નડતું નથી કે ભાવકને પણ આસ્વાદમાં કોઈ અંતરાયો નડતા નથી. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કવિને ગીતની ભાષા સહજ આત્મસાત્ થયેલી છે. આ ભાષા પ્રયત્નસિદ્ધ હોત તો અર્થો અને અર્થઘટનોના આટાપાટામાં ભાવો ગૂંચવાઈ ગયા હોત. પણ અહીં પૃથક્કરણથી પર એવી ભાષાસિદ્ધિને કારણે કેવળ ભાવ જ અગ્રેસર રહે છે. ગીતસ્વરૂપની આ અનિવાર્ય શરતનું વ્યુત્પન્ન કવિઓ પણ કોઈ વાર પાલન કરી શકતા નથી, જ્યારે આ કવિ ‘કાવ્યજ્ઞ શિક્ષયાભ્યાસ’થી લગભગ દૂર રહ્યા હોવા છતાં ગીતસ્વરૂપની ઉત્તમ રચનાઓ કરી શક્યા છે તે નોંધપાત્ર બાબત છે. આ વિધાનના સમર્થનમાં ત્રણેક ઉદાહરણ જોઈએ :

‘ફળિયે ફેરી દાડમડી ને દાડમડીનાં ફૂલ કે વાંકો ડોલરિયો
ફૂલની ઊઘડી આંખ, આંખની ઝલમલ ઝલમલ ઝૂલ કે વાંકો ડોલરિયો’

*

વનવગડામાં વારડિયું, એક લયકાલોળ કે વાંકો ડોલરિયો,
પાણી સીંચશે પાતળિયો સખી ન્હાશે માથાબોળ કે વાંકો ડોલરિયો’

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૨૨)

ચાલતી રહે એ...યને ઠૂમકદાર બે કાંઠે મ્હાલતી રહે એ... યને કાળુભાર,
લૂના પીળાં ઝૂમખાઓ ખંખોળિયું ખાવા આવતાં એને
હળવે રે હુલાવતી રહે એ...યને કાળુભાર...

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૨૬)

અદલ કણબણ્ય બદલ કણબણ્ય,
કણબણ્ય શેતૂરની ડાળખી રે મારી અદલ કણબણ્ય
કઈ પીંછીએ તને આળખી રે મારી અદલ કણબણ્ય
કયો’તો રે કણબણ્ય કાંબિયું મંગાવી દઉં
કયો’તો રે રૂમઝૂમતાં ઝાંઝર ઘડાવી દઉં
ઝાંઝરમાં ગીત કોતરાવી લઉં રે મારી અદલ કણબણ્ય

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૩૭)

કોઈ કહેશે કે આ તો લોકગીતના પાટલે બેસે એવી રચનાઓ છે. લોકકવિતા અનાયાસ હોય છે તેથી તો બહુભોગ્યા હોય છે. એ ઊર્મિરસિતા હોય છે તેથી તો ગીત હોય છે. આપણી શ્રુતિમાં લોકલય અને લોકઢાળ જેટલાં ઊંડાં મૂળ બીજાં કશાનાં હોતાં નથી. તેથી જ કવિતાને કાનની કળા માનીને ચાલીએ તો શ્રુતિને સહજ લાગતી અર્થનિરપેક્ષ ભાષામાં જ ઊર્મિનો નિતાન્ત સહજ અનુભવ થાય. અને એવો અનુભવ

થાય ત્યારે જ ગીત સિદ્ધ થાય. ફરી એ કહેવું જરૂરી લાગે છે કે ઉત્તમ કાવ્યની રચના અને ઉત્તમ ગીતની રચના બંને જુદી બાબત છે. ઉત્તમ કાવ્ય ઉત્તમ ગીત ન પણ હોય જ્યારે ઉત્તમ ગીત ઉત્તમ કાવ્ય હોય જ. મનોહર ત્રિવેદીએ આપણને આપેલાં કેટલાંક ઉત્તમ ગીતો ગુજરાતી કવિતામાં એક ધ્યાનાર્હ ઉમેરણ ગણાવાં જોઈએ.

ગીતના લયમાં સુપેરે ઢળતી ભાષા ઊર્મિ કે ભાવનો સ્પર્શ ઓછો કે વધુ છાંડે અને વિચાર કે બુદ્ધિની આંગળી પકડે ત્યારે કવિ ગીતરચના નહિ પણ કાવ્યરચના કરવાનો મનસૂબો કરે છે તેમ સમજવાનું રહે. આમ થાય તેનાથી કવિની સર્જનાત્મક શક્તિ નિર્બળ બને છે તેવું નથી. એવી રચનાઓ પણ આસ્વાદનો વિષય બને જ છે. કવિની નજર આવી રચનાઓ પરત્વે કેવળ ઊર્મિરાગથી ભરીભરી હોતી નથી પણ એક રચનાકારના કાવ્યપ્રયુક્તિઓ કે ભાષાસંયોજના વિશેના સભાન આવિષ્કાર રૂપે પ્રસરેલી હોય છે. આ કવિ આ પ્રકારનાં, ગીત જેવા લાગતાં ('ગીતેવ') કાવ્યો પણ આપે છે. થોડા તેના નમૂના પણ જોઈએ :

‘સહુનું સારું થાય,
સાચવીએ પોતાને કિન્તુ બીજાં કેમ ભુલાય ?’

(‘વેળા’, પૃ. ૮૪)

‘કોઈ જાતું હળવે-હળવે કોઈ ઘાએ ઘા,
તું તારી રીતે જા...
તને ગમે તો આ પા જાજે અથવા પેલી પા,
તું તારી રીતે જા...

(‘વેળા’, પૃ. ૩૨)

મશ આંજી’તી મશ,
ઈરખા કરી નીરખે મને વ્રજની દશે દશ.

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૧૫)

મैं ભોલી બ્રિજનાર,
પલપલ હિય મैं હરખ લેઈ કે ગઈ જસોદા-દ્વાર.

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૨૭)

જોઈ શકાશે કે કવિતા આપણને પહોંચે છે. સાથોસાથ કાવ્યભાષાની સભાન માવજત દ્વારા કવિતા નિપજાવવાનો કવિપુરુષાર્થ પણ આપણને સમજાય છે. કવિની આ સમજણ વૃત્તગીતો તરીકે કવિ જેને ઓળખાવે છે તેવી રચનાઓમાં પણ પ્રસરે છે. પણ સરવાળે ગીત સિદ્ધ થવા માટે તેમાં હોવું જોઈએ તે રસાયણ ખૂટે છે. એક જ ઉદાહરણ લઉં તો :

‘ચરણ સરતા જાય મિતવા,
ઉઘાડું આંખો ત્યાં દિવસ ફરતા જાય મિતવા...’

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૨૫)

ગીત લાગતી કેટલીક રચનાઓમાં કવિએ પોતાની એક સામાજિક તરીકેની નિસબત પણ આલેખી છે. કવિનું અનુભવક્ષેત્ર વિશેષે કરીને ગ્રામપ્રદેશનું છે. આધાર તરીકે તેમાંનાં કોઈ ઘટકનો આશ્રય લીધો હોય પણ સરવાળે મનુષ્યસ્વભાવની લાક્ષણિક અને સનાતન મૂલ્યવણો તરફ એમનો ઇશારો જાય છે. તેથી વાત સ્થાનિકથી સાર્વભૌમ સુધી વિસ્તરે છે અને આપણને કાવ્યાનુભવ કરાવે છે. એક કાવ્યનો આરંભ જોઈ લઈએ :

મુખી સત્તરવાર, તે કાળુભારને ધૂને
ધોમબપોરે જઈને શું ધૂબકા લગાવાય નઈ ?

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૨૦)

પદને અનુરૂપ બની રહેવાના દાબ તળે નૈસર્ગિક ઉદ્દેકોનો ઉછાળ સંગોપી રાખવો કેટલો દુષ્કર છે તેનો ભાર વગરનો બોધ અહીંથી મળી રહે છે.

એકંદરે આ કવિની ગીતસ્વરૂપમાં કવિતા સિદ્ધ કરવાની મથામણો જેટલી સંતર્પક લાગે છે તેટલો તોષ એમની ગઝલસ્વરૂપની રચનાઓ આપતી નથી. એમ કહી શકાય કે કવિનો કવિ-સ્વભાવ ગઝલકવિતાને બહુ માફક નથી આવતો. આધુનિક ગુજરાતી ગઝલ મુખ્યત્વે ઊર્મિકાવ્ય મટી જઈ વિચારપૂત બની છે. ગઝલના મૂળ સ્વભાવનો તો અહીં કિંચિત્ સ્પર્શમાત્ર છે પરંતુ વિચારદ્રવ્યનું કાવ્યકારી પરિણામ લાવવામાં કવિ ઘણો અંશે સફળ રહ્યા છે તેમ કહી શકાશે. ગીતની જેમ ગઝલોમાં પણ કવિની મુખર મુદ્રા તો પ્રકૃતિસેવી તરીકેની જ રહી છે. જુઓ :

‘શિશિરના પગરવે લો, સ્તબ્ધતાઓ ઝૂમવા લાગી,
ફૂલોને ‘આવજો’ કહી રિક્તતાઓ ઝૂમવા લાગી.

*

તવચા ઉપર ઊગેલા સ્પર્શને બેઠી વસંતો, ત્યાં,
ટહુક્યું લોહી ને ધમની-શિરાઓ ઝૂમવા લાગી.’

(‘ફૂલની નૌકા લઈને’, પૃ. ૩૯)

‘તારા અભાવમાં હું મળતો રહ્યો નદીને,
બીજે, કહે તું એવા નમણા વળાક ક્યાં છે ?

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૮૨)

‘તમારાં ઘર સુધી પહોંચી ગયો’તો જોતજોતાંમાં,
પછી એ જીવ પાછો ના ફર્યો ક્યારેય પોતામાં.

*

મને વાઢ્યો, પછી ચીર્યો, પછી ચૂર્યો અને ફેંક્યો,
તને યે રસ હજી છે કેમ કીડીબાઈ, છોતાંમાં ?

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૮૭)

તેમ છતાં આધુનિક ગુજરાતી ગઝલમાં મુખ્યત્વે જોવા મળતી મનુષ્યજીવનની વિભીષિકા અને અસ્તિત્વની કટોકટી આ કવિ પણ આલેખે છે. જોઈએ :

‘એમ ઓળખ નહિ મળે ટીકી ટીકી જોવા છતાં,
જાતમાંથી નીકળેલો જણ અલગ હોઈ શકે.’

(‘આપોઆપ’, પૃ. ૩૦)

‘આ તરફ છે ઝૂંપડાં પેલી તરફ માચીસ છે,
ને હવે ખામોશ રાત્રિના ગળામાં ચીસ છે.

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૬૪)

વસ્ત્રમાં સીવ્યો મને મેં માપસર,
વસ્ત્ર વચ્ચે રહું છું સંકેલાઈને

*

‘વૃત્તપત્રો શા મનોહર, આપણે,
રોજ વાસી થઈ જતાં વંચાઈને’

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૮૦)

‘એકીટશે નિરખતું એ બારસાખ ક્યાં છે ?
પહેલાં હમેશ મળતી તે આંખ, આંખ ક્યાં છે ?

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૮૨)

ગઝલસ્વરૂપની આ કવિની રચનાઓ સમકાલીન ગઝલપ્રવાહમાં મહત્ત્વનાં ઉમેરણ લેખે જોઈ શકાય. સમાંતર ગઝલના વહેણની લાક્ષણિકતાઓ ઝીલી તેનો વિનિયોગ કરવાની કવિની ફાવટ ચોક્કસ અંકે થઈ શકે તેવી છે, પરંતુ આ સ્વરૂપમાં તેમનું કોઈ પોતીકું આસ્ફાલન મંડાતું નથી. કાવ્ય લેખે તેનો મહિમા થઈ શકે પરંતુ આગવાપણું સિદ્ધ કરવામાં આ રચનાઓ કવિને ખાસ મદદ કરતી નથી. એમ કહી શકાય કે સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતામાં પ્રચલિત બે અગ્રિમ કાવ્યસ્વરૂપો, ગીત અને ગઝલ બંનેમાં આ કવિ વિહર્યા છે.

ગીત અને ગઝલ સિવાય હાઈકુ તેમજ મોનોઈમેજ જેવાં કાવ્યસ્વરૂપોમાં આ કવિ ઠીક ઠીક કવિતા કરી શક્યા છે. પણ ‘ઠરસો’ જેવી સાંનેટસ્વરૂપની રચનામાં તો તેઓ વિશેષ સફળ રહ્યા છે. ચૂલો ફૂંકતી પત્નીને જોઈ કવિ જે અનુભવે છે તેનો સેન્દ્રીય અને સુઘટ્ટ આવિષ્કાર ભાવોની સંકુલ છતાં પારદર્શી લાગતી છટાઓમાં વિલસે

છે. મંદાકાન્તાનું સંસ્કૃત છાંદસ પોત અહીં નર્યું તળપદ બનીને આવે છે અને ભાવકને તાજપનો અનુભવ કરાવે છે. ગાંધીયુગીન સોનેટ પરંપરાના ઢાંચામાં હોવા છતાં પોતીકા ભાષાવિલાસથી કવિ કોઈ મોહિની રચે છે અને તેનો લાભ કાવ્યના નાજુક વિષયને મળે છે.

આખું સોનેટ અહીં ઉતારવાની લાલચ રોકી શકતો નથી.

ચૂલામાં તે વખતસર ઓબાળ પૂર્યો, અડાયાં
 ફૂંકે ફૂંકે જરીક સળગ્યાં ને ફરી ઓલવાયાં
 ચોમાસાની અસર પણ દેખાય છે આ હવામાં
 થાપ્યાં છાણાં ઊલટભર જે, ઘાર છે મોઢવામાં.
 ઘેરી લીતે ઘર સકળને, સાંજને ધૂમ્સેર -
 ધક્કેલાવે, તસુ નવ ખસે. જોઈ હું : અશ્રુભેર
 મુંજાતી તું, વધુ વધુ તને ભીડવે, ચાડ રાખે
 જોતી બેઠી - અવર કશું ના સૂઝતાં - તપ્ત આંખે.
 થાકી તોયે અધરદ્વયથી આગ સંધુકતી તું
 લીધેલું ક્યાં પણ સરળતાથી કદી મૂકતી તું ?
 રેલો ચાલ્યો કુમકુમ તણો કાનનાં દૂલ ડોલે,
 શ્વાસે શ્વાસે સ્તન થરકતાં, બંગડી શી હિલોળે !
 બેસી પાસે સ્મિતસભર, ગુસ્સો નિરાંતે નિહાળું,
 ઠસસો તારો લથબથ : ભલે દૂર ઠેલાય વાળું.'

(‘છુટ્ટી મૂકી વીજ’, પૃ. ૯૦)

એવી જ સફળતા કવિને દુહાઓના આલેખનમાં પણ મળી છે. કટાવની ચાલમાં લખાયેલી રચનાઓ પણ કવિની છંદસિદ્ધિ અને કાવ્યોપકારક પ્રયુક્તિઓની પરિચાયક છે. કવિનું ‘જળપુરાણ’ શીર્ષકનું કાવ્ય તો વિશિષ્ટ ભાષાકર્મનો નમૂનો કહી શકાય તેવું છે.

કવિ મનોહર ત્રિવેદી બાળકાવ્યોના સર્જક પણ છે. ‘આલ્લે, લે !’ (૨૦૦૩) સંગ્રહમાં બાળકો માટે લખાયેલી ૩૨ રચનાઓ મળે છે. પણ બાળકોને ઉકેલવી અઘરી પડે તેવી કાવ્યાભિવ્યક્તિ ક્યારેક તેમાં અપેક્ષિત બાલસહજતા છાંડી દે છે. બાળકોના સીમિત કલ્પનાક્ષેત્રમાં -

‘પાંખોમાં આકાશ ભરીને પંખી આવ્યાં,
 સૂરજનો ઉજાસ ભરીને પંખી આવ્યાં’

(‘આલ્લે, લે !’, પૃ. ૧૮)

જેવી પંક્તિઓનું નિર્વહણ નભી શકે તેવું નથી.

પ્રહ્લાદ પારેખથી આરંભાયેલી સૌન્દર્યદર્શી ગુજરાતી કવિતાએ જે વિકાસ દાખવ્યો તેમાં સ્વસ્થ કાવ્યવિવેકનું દર્શન થાય છે. પ્રયોગ પરત્વે મુખ્યત્વે ઉદાસીન રહીને અને કવિતાકલાનું ઉપલબ્ધ શાસ્ત્ર ખપમાં લઈને પણ વિશિષ્ટ કવિતા નિપજાવી શકાય છે તેનાં પ્રમાણો આ ધારાના અનેક અનુગામી કવિઓમાં આપણને જોવા મળે છે. છેક રમેશ પારેખ જેવા કવિમાં પણ આપણને કાવ્યસૌન્દર્યના નિર્માણની આવી કૂચીઓ ખપમાં લેવાયેલી દેખાશે. મનોહર ત્રિવેદી લોકના અને નિર્સર્ગના આવિર્ભાવોને તીવ્રપણે ઝીલનારા કવિ છે. એમનો કવિસ્વભાવ કોઈ પણ પ્રકારના ઉધામાઓથી ગ્રસ્ત નથી. તેથી તેઓ એમની કવિતામાં કોઈ મોટું આસ્ફાલન સિદ્ધ કરવાનો અભિનિવેશ દાખવતા નથી. પ્રયોગખોરી એમનું લક્ષ્ય નથી. એમનો કવિજીવ સાચુકલા પણ સ્વસ્થ કવિનો જીવ છે. નિરપેક્ષ નિર્સર્ગપ્રીતિ એ જ જાણે એમનું જીવિત છે. મનુષ્યપ્રકૃતિ સાથેનો એમનો ભાવાત્મક નાતો પણ તેમાં આવી જાય. આખાયે કાળને કોઈ આંચકો આપતું કવિકર્મ એમણે દાખવવું નથી. એમણે તો ચસચસીને પોતાને ગળથૂંથીમાં મળેલી તળ ભાષાને તેના વધુમાં વધુ સૌન્દર્યકારી રૂપમાં અભિવ્યક્ત કરવી છે. અને તે એમનાથી સરસ રીતે થઈ શક્યું છે.

મનોહર ત્રિવેદીની કવિતા ગુજરાતી કવિતાના વહેણમાં એક એવું ઉમેરણ છે જે તેને વેગ પણ આપે છે અને વિસ્તાર પણ આપે છે. કવિને અભિનંદન.

18

‘મં તો આશા છોડી નથી ચોખ્ખાચણક શબ્દની.
ભૂત-ભાવિના સ્પર્શ વિનાનો
આ ક્ષણનો
બિલકુલ આ ક્ષણનો
અવતાર શબ્દનો થશે.
થશે, થશે ને થશે જ.
ના પણ ‘થયે-થયા’ની વાત નથી કરવી.
મારે તો...
મારે તો...
હું શોધું છું એક સ્વચ્છ સાફ સાદો સીધો
જો મળી જાય તો...
શબ્દ’

– લાભશંકર ઠાકર
(‘હું શોધું છું’... કાવ્યમાંથી)

સિતાંશુ મહેતા સાથે એક મુલાકાત

■ આરાધના ભટ્ટ

પ્રશ્ન : સિતાંશુભાઈ, આપની સર્જનશીલતા વિશે વાત કરીએ તે પહેલાં આપના બાળપણની વાત માંડીએ. આપના દાદા અને પિતા રાજ્યના દીવાન હતા અને એ વાતાવરણમાં આપનો ઉછેર થયો. પછી કવિતા ક્યાંથી શરૂ થઈ ? બાળપણ કેવું હતું ?

ઉત્તર : મારા મોટા દાદા, મણિભાઈ જસભાઈ, વડોદરાના દીવાન હતા અને કચ્છના પણ દીવાન હતા અને પુસ્તકના ખૂબ રસિયા હતા. વડોદરાના સયાજીબાગમાં રાજ્યનું જે મ્યુઝિયમ છે એ એમણે, સયાજીરાવ ગાયકવાડના સમયમાં સ્થાપ્યું હતું. એટલે એ વખતથી પુસ્તકોની પ્રીતિ કુટુંબમાં ખરી. મારા પિતાજી કચ્છના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા અને કવિતા લખતા. વિજયરાય વૈદ્યનું પ્રતિષ્ઠિત ‘કૌમુદી’ નામનું સામયિક છે, એમાં એમનાં કાવ્યો પણ છપાયાં છે. મારા પિતાજી બહુ નાની ઉંમરે, બાવન વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. મારી ઉંમર તે વખતે છ વર્ષની હતી. પણ આ બધું કઈ રીતે આપણી પાસે આવે છે, અને એ માત્ર કુટુંબમાંથી નથી આવતું, ઘણીબધી જગ્યાએથી આવે છે, એટલે એ રીતે ક્યાં ક્યાંથી આ બધાં વાદળો વરસ્યાં હશે. ઉમાશંકર કહે છે તેમ ‘ડુંગર ઉપર વાદળ વરસે અને ડુંગર ઉપર એ ક્યાં ક્યાં ઝમે ?’ રવીન્દ્રનાથ પણ એ કહે છે અને અખો પણ એ જ કહે છે. ‘બહાર દીસે જગ કોરડા, માંહે ભર્યા જળના ઓરડા’. આપણા બધાની અંદર આ જળ અનેક જગ્યાએથી આવે છે. અમારું ઘર બહુ મોટું હતું. બોત્તેર રૂમનું. ગૌશાળા પણ હતી. અમે સવારે તાજું દૂધ પીવા પણ જતા. અમારા ઘરમાં કેદીઓ કામ કરવા આવતા. એ કેદીઓને સાંકળ પણ પહેરાવી રાખી હોય. અરબની ચોકી ઘરમાં હતી. એના કાવાની સુગંધ પણ યાદ છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓમાં સ્મૃતિ જુદી જુદી રીતે જળવાઈ રહે છે. કોઈને કર્ણગોચર યાદ

રહે છે, ઘણાને સુગંધની સ્મૃતિ રહે છે. મને પણ એવું જ છે. એટલે એ કેદી, એ અરબ અને એ લોકો ન્યાયાધીશની અદબ રાખે... આ બધું વાતાવરણ મનમાં જાણે-અજાણે જામ્યું હશે. મારાં મા બહુ બહાદુર, એ બેતાળીસની હતી ત્યારે મારા પિતાજી ગયા. એમની વચ્ચે દસ વર્ષનું અંતર હતું. અમારું તો મોટું કુટુંબ. પાંચ ભાઈઓ, બે બહેનો. એણે બહુ હિંમતથી બધાંને ઉછેર્યાં. આવું ભર્યું-ભાદર્યું કુટુંબ અને આવા વાતાવરણમાં ઊછરવા મળ્યું.

પ્રશ્ન : પછી પહેલું કાવ્ય ક્યારે સ્ફુર્યું એ યાદ હશે ?

ઉત્તર : મારા પિતાજી ૧૯૪૭માં ગુજરી ગયા. ત્યારે હું છ વર્ષનો હતો. પછી હું સ્કૂલમાં હતો અને દસમા ધોરણમાં હતો ત્યારે અમે ભુજના મોટા મકાનમાંથી વડોદરા ગયાં, પછી મુંબઈના નાનકડા ફ્લેટમાં આવ્યાં. તો એ કારણસર અને બાપુજી ન હોય એ કારણસર મને ગુસ્સો આવ્યો. અને મેં બાપુજી સાથે ઝઘડો કર્યો કે તમે કેમ ગુજરી ગયા ? એનું પહેલું કાવ્ય લખ્યું હતું. આજે એનો વિનોદ થાય. પણ હું કલ્પી શકું છું કે દસમા ધોરણમાં ભણતા છોકરાના મનમાં કંઈક વસમું લાગ્યું હશે, મૃત્યુનો ખ્યાલ આવ્યો હશે, વિયોગનો ખ્યાલ આવ્યો હશે અને એમાંથી આ બહુ ઈન્ટેન્સ કહેવાય એવી પદ્યરચના મેં કરી હતી.

પ્રશ્ન : આપનાં સર્જનો માટે અનેક વિશેષણો વપરાય છે. આપની કવિતાને અનુ-આધુનિક કવિતા કહેવાઈ છે, એને સર્રિયલિસ્ટ કવિતા કહેવાઈ છે અને એ ઉપરાંત પણ કેટલાંક વિશેષણો વપરાય છે. આપ આ વિશેષણો સંદર્ભે આપની કવિતાને કઈ રીતે મૂલવો છો ?

ઉત્તર : કવિ અને કવિતા એ બંને એવાં છે કે જે બહુ ઝડપથી કોઈ વિશેષણોનો સ્વીકાર નથી કરતાં, અને એ બંને એવાં છે જેની પાછળ વિશેષણો ખૂબ ઝડપથી દોડે છે. હિન્દીમાં તો એક સમય એવો હતો કે એક દસકામાં દસ મહાકવિઓ હોય. ‘કવિ’ શબ્દ જ એટલો મોટો છે કે એની આગળ ‘મહા’ લગાડવાનો કોઈ અર્થ નથી. મારી કવિતાની આગળ જે એક વિશેષણ લગાડાય છે તે છે ‘દુર્બોધ’. એ કેટલા રસનો વિષય છે ! દાખલા તરીકે, મારો દીકરો કમ્પ્યૂટર સાયન્સનો બહુ મોટો એન્જિનિયર છે, ગણિતજ્ઞ છે. એનું પુસ્તક મારે માટે બહુ દુર્બોધ લાગે, કારણ કે એની ભાષા સમજવાની મારી કોઈ સજ્જતા નથી. વળી જે અતિશય સુબોધ હોય એનાથી ચેતવું પણ જોઈએ, કારણ કે એમાં આપણે જે જાણીએ છીએ એની સાથેનો તાળો

મળી જાય છે. એ તાળો મેળવતી કવિતાથી ચેતવા જેવું છે. સર્રિયલિઝમમાં મને બહુ રસ છે. નાનપણથી. આન્દ્રે બ્રેટનનાં કાવ્યો કે નવલકથા કે સાલ્વાતોર ડાલીનાં ચિત્રો કે ફોઈડ વગેરેને ખૂબ વાંચેલાં. એટલે મનના અગોચર વિસ્તારમાં જવાના સાહસ સાથે પણ આ જોડાયું હતું. પણ એ કોઈ મારી ‘કીડ’ કે માન્યતા નહોતી, સાહસ હતું. અને જ્યારે સાહસની જગ્યાએ કોઈ ‘કંડક્ટેડ ટુર’ આવી જાય ત્યારે બહુ તકલીફ થાય, એટલે એ મેં કોઈ દિવસ ન કર્યું. હું ‘મિથ’ તરફ ગયો, કારણ કે એ આખી પ્રજાના અગોચર મન તરફ અને પછી સામાજિક વાસ્તવ તરફ લઈ જાય છે, કારણ કે એ આજનું અગોચર છે. અખો કહે છે, ‘અભિનવ આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હોવું’ મને લાગે છે કે અખો બધા જ કવિઓ, બધા જ સર્જકો કે કદાચ બધા જ માણસ માટે એ કહે છે. જે અગોચર છે, એટલે કે જ્યાં ઇન્દ્રિય જઈ નથી શકતી એ ઇન્દ્રિયોને સુલભ કરાવી આપવું. અખો અધ્યાત્મની વાત નથી કરતો એ અ-ગોચરની વાત કરે છે, ઇન્દ્રિયની વાત કરે છે, બુદ્ધિથી જવું – સમજણથી જવું, એની વાત કરે છે. અખો જ્ઞાની કવિ હતો. મને એ બહુ પ્રિય છે. એટલે ‘ઓડિસિયસનું હલેસું’, કે ‘જટાયુ’માં મિથ કે સર્રિયલિઝમ હોય કે કલેક્ટિવ અન્કોન્સ્ટ્રસ હોય... આ બધી એક સાહસ. સફર છે. એમાં ક્યાંય અટકવું કયા સાહસિકને ગમે ? મનેય નથી ગમતું.

પ્રશ્ન : ગઝલ-ગીત પ્રત્યેનો આપનો અભાવ અને રોષ જાણીતો છે, અને આપ અહાંદસમાં વધુ વ્યક્ત થાવ છો. આની ભૂમિકા થોડીક સમજાવશો ?

ઉત્તર : આરાધનાબહેન, તમારી સાથે વાત કરવાની મને ખૂબ મજા આવી રહી છે, કારણ કે તમે ખૂબ જાણી કરીને સવાલ પૂછી રહ્યાં છો. મારો રોષ કુ-કવિતા પ્રત્યે છે, નહીં કે ગઝલ પ્રત્યે. પણ ગઝલ ઉપર, તે પૂર્વે હાઈકુ ઉપર અને હિન્દીમાં દુહા ઉપર એટલું બધું અતિ-લેખન થાય છે. કારણ કે એમાં પેલો પ્રાસનો તાળો મેળવી લેવો બહુ સહેલો છે અને થોડું ચબરાકિયું કર્યું એટલે ચાલ્યું. એટલે મુક્તક, દુહા, હાઈકુ કે ગઝલ હોય એમાં કુ-કાવ્યો બહુ મોટા પ્રમાણમાં લખાય છે, કારણ કે એ દેખીતી અને છેતરામણી સરળતાવાળા કાવ્યપ્રકારો છે. પણ મારો ભારે રોષ તો કુ-કવિતા પ્રત્યે છે. અહાંદસમાં પણ કોઈ ઘેલાં કાઢતા હોય છે. માત્રામેળમાં – શિખરિણી કે મંદાકાન્તામાં પણ, સુરેશ જોષી કહેતા તેમ, ‘પદદેહે વિચારતા નિબંધો’ ઘણા લખતા હોય છે. આવી બધી જ ખરાબ કવિતા માટે જેમ બળવંતરાય ઠાકોરને રોષ હતો, જેવો સુરેશ જોષીને રોષ હતો, તેવો રોષ મને પણ છે. બાકી મેં ગીતો પણ

લખ્યાં છે, એટલું જ નહીં પ્રેમાનંદ વાપરતા હતા તેવી માત્રામેળ છાંદસ કવિતા પણ મેં લખી છે, મારું નાટક, ‘જાગીને જોઉં તો’, જે નરસિંહ મહેતા ઉપર છે અને ઉત્કર્ષ મજમુદાર જેને અદ્ભુત ભજવે છે, એ આખું નાટક ઝૂલણા છંદમાં છે. ‘જટાયુ’ અને બીજાં કેટલાંક કાવ્યો ટકોરાબંધ માત્રામેળમાં છે. પણ અછાંદસ પણ ટકોરાબંધ જ હોવું જોઈએ, એનો અંદરનો લય હોવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : આપે ક્યાંક કહ્યું છે કે કવિતા લખવી અને કવિ હોવું એ બે જુદી બાબતો છે. આપ એસ્થેટિક્સ-સૌન્દર્યશાસ્ત્રના પણ અભ્યાસી છો. કવિતા બની, એવું ક્યારે લાગે ?

ઉત્તર : ‘તને જોઈ જોઈ તોય તું અજાણી’ એવું રાજેન્દ્ર શાહ કહે છે ને, એવું છે કવિતાનું. એ થોડીક બનતાં બનતાં અટકી જાય છે એટલે બીજી કવિતા લખવાનું મન થાય છે. ચિત્રકારોનું પણ એવું જ થતું હશે. ‘ગારનિકા’ કર્યા પછી પણ પિકાસોને લાગ્યું હશે કે હજી કંઈક ચીતરવાનું બાકી છે એટલે એણે બીજું ચિત્ર દોર્યું હશે. થોડો અધૂરપનો ભાવ માણસને જિંદગી સાથે જોડેલો રાખે છે, નહીં ? પોતાની કવિતા સાથે ખૂબ માવજત કરો, લખ્યા પછી તરત છાપી ન નાંખો. મને શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઉમાશંકર અને નિરંજનભાઈ સાથે કવિતા વાંચવાની એટલી બધી મજા આવતી અને રાજેન્દ્ર શાહ સાથે તો અમે દર અઠવાડિયે ‘કવિલોક’માં મળીને કવિતા સાંભળીએ. એટલે આવી કવિતાની કોઠ - પોએટ્રી વર્કશોપ હંમેશાં ધમધમતી રહેવી જોઈએ.

પ્રશ્ન : સિતાંશુભાઈ, વર્ડ્સવર્થની ‘પોએટ્રી ઇઝ અ સ્પોન્ટેનિયસ ઓવરફ્લો ઓફ પાવરફૂલ ફિલિન્ગ’વાળી રોમેન્ટિક વિભાવના છે અને બીજી તરફ છે અનુ-આધુનિક કવિતા, જે ક્યારેક બુદ્ધિની કસરત જેવી લાગે. આ બંને પ્રકારની કવિતા શું બે છેડાઓ છે ?

ઉત્તર : વર્ડ્સવર્થની લાંબી પ્રસ્તાવનામાંથી તમે બહુ સરસ અવતરણ ટાંક્યું. તમે જુઓ કે વર્ડ્સવર્થમાં જ એ બંને છેડા છે. એ જ પ્રસ્તાવનામાં ‘ઇમોશન્સ રિકલેક્ટેડ ઇન ટ્રાન્સ્ફિગિટી’ એમ પણ વર્ડ્સવર્થ જ કહે છે. અને આ બંને છેડા સતત સાથે હોવા જોઈએ. શાંતિની અવસ્થામાં તમે ભાવનાઓ સ્મરો, જે વિખેરાયું છે તે પાછું ભેગું કરો એ પણ જરૂરી છે. અને બીજી બાજુ ઓવરફ્લો પણ જરૂરી છે. તમે વિચાર કરો કે આ બે કેવા સરસ મેટાફર-રૂપક એમણે આપ્યા. ‘ઓવરફ્લો’ એટલે ઊભરાવું અને પછી વિખેરાઈ જવું, અને ‘રિકલેકશન’,

એ પાછું સાંભરવું તે. તો કવિની વાત જવા દો. કયો માણસ આ નથી કરતો ? આ બંને સર્જકતાના પાયા છે અને અદ્ભુત વિચારક નિત્શે એમ કહેતો હતો કે, 'ગ્રેટ લિટરેચર ઇઝ બોર્ન વ્હેન એપોલો સ્પીક્સ ધ લેન્ગવેજ ઓફ ડાયોનિસસ.' ડાયોનિસસ એ પ્રવાહનો દેવતા અને એપોલો એ આકારનો દેવતા. તો આકારનો દેવતા જ્યારે પ્રવાહના દેવતાની ભાષા બોલતાં શીખે ત્યારે મહાન કળા જન્મે. આપણે ઘણી વખત ઊંધું થાય છે, કે પહેલાં આકારો મગજમાં સ્થિર હોય, પછી કલાપી કહેતા હતા તેમ, 'અમે જાહેરખબરો આ હૃદયની લખી નાખી', તેમ બધું લખી નાખે છે. એમાં એડોલ્ફસન્ટ પ્રેટલ. તરુણાવસ્થાના બોલકાપણાથી આગળ ન વધાય. એટલે ઊભરાવું અને પાછું સાંભરી લેવું એ બંને પ્રક્રિયા કોઈ પણ સર્જકમાં નથી ચાલતી હોતી ?

પ્રશ્ન : આપ એક અભ્યાસુ સર્જક છો. સર્જનાત્મકતા અને અભ્યાસનો સંબંધ કેવો છે ? એ પરસ્પર વિરોધી હોઈ શકે ?

ઉત્તર : ક્યારેક હોઈ શકે, ચોક્કસ. જ્યારે તમારી સમજણ તમારી સાહસિકતાને કુંઠિત કરે તે વખતે એ સમજણ કામ નથી લાગતી પણ જ્યારે એ સમજણ સાહસિકતાને ઉત્તેજન આપે ત્યારે જે પરિણામ આવે તે 'સ્પોન્ટેનિયસ ઓવરફ્લો'માં નથી આવતું. તમે જુઓ કે કોલંબસ દરિયાને બરોબર જાણતો હતો, તેથી એની સમજણ એની સાહસિકતાને ઉત્તેજન આપે છે. સમજણ અને સાહસ બંને એકબીજા માટે અનિવાર્ય છે એમ હું માનું છું. સમજણ ખોટી હોય અથવા ઉછીની લીધેલી હોય અથવા રટેલું જ્ઞાન હોય તો તે ન ચાલે. એક આપણો પૂર્વ ભારતનો મધ્ય કાળનો, અપભ્રંશનો કવિ છે. સરાહબાદ. એનો એક બહુ સરસ દોહો છે : 'અખ્ખરવાળા સહજઉ, નહીં નીરખ્ખર કોઈ; તા લગ અખ્ખર ઘોળઈ, જાઈ નીરખ્ખર હોઈ.' એટલે કે આખું જગત બહુ ડાહ્યું થઈ ગયું છે. અહીં કોઈ નિરક્ષર મળતું નથી. જ્યાં સુધી તમે નિરક્ષર થાવ ત્યાં સુધી તમારી નિરક્ષરતા ઘોળ્યા કરો. તો આ બીજા પ્રકારની જે નિરક્ષરતા છે, એટલે કે જ્ઞાનના સમુદ્રને પાર કર્યા પછી તમે સામે કાંઠે પહોંચો, એ સામા કાંઠાની નિરક્ષરતા એ જ સર્જકતાનું મૂળ છે. સર્જકતા અને અભ્યાસ વચ્ચેનો સંબંધ તો મમ્મટાર્યએ પણ કહ્યો છે. એમણે કહ્યું કે કવિતા ત્રણ રીતે આવે છે; શક્તિ, અભ્યાસ અને નિપુણતામાં કવિતાનાં મૂળ છે. અને આ ત્રણે એકબીજામાં એકાકાર થઈ જાય ત્યારે સારી સર્જકતા પ્રગટે છે, એ કાવ્યહેતુ છે. આવું મમ્મટાર્યએ આજથી બારસો વર્ષ ઉપર કહ્યું હતું.

પ્રશ્ન : સર્જક શા માટે સર્જન કરે છે ?

ઉત્તર : મને લાગે છે કે સર્જક જે અનુભવે છે તે શું છે એ એને ખબર નથી પડતી. વાલ્મીકિમાં નથી આવતું ? કિમહમ્ વ્યાકૃતમ્ મયા ? ઐં આ હું શું બોલી ગયો ? કૌંચ પક્ષીના યુગલમાંથી એક પક્ષીને મારી નાખ્યું તો એને કંઈ ને કંઈ થઈ ગયું. વાલ્મીકિ જો એટલું જ બોલ્યો હોત તો એ લોકકવિ કે રોમેન્ટિક કવિ બનીને રહી જાત. પણ એ ખરેખરનો કવિ બન્યો કારણ કે એને સવાલ થયો કે આ હું શું બોલ્યો ? એટલે, ‘આ સર્જન મેં શા માટે કર્યું ?’ એવો સવાલ થાય એ બહુ જરૂરી છે, અને એનો જવાબ ન મળે એ પણ જરૂરી છે કારણ કે એનો જવાબ જો મળી જાય તો એક ફોર્મ્યુલા આવી જાય. અને ઘણા ‘વિટરેચર ઓફ કમિટમેન્ટ’વાળા કવિઓ એમાં ફસાઈ જાય છે. એક બાજુ રોમેન્ટિક કવિઓ છે અને બીજી બાજુ પ્રતિબદ્ધ કવિઓ છે. આ બંને ક્યાંક ને ક્યાંક અટકી જાય છે. અટકવું ન હોય અને સાહસ-સફર ચાલુ રાખવી હોય તો સતત સમજણની પ્રક્રિયા ચાલુ રહેવી જોઈએ. અને આ બેમાંથી એકેય પરિબળ આપણને અટકાવે નહીં એ જોવું જોઈએ.

પ્રશ્ન : આપે હમણાં જ પ્રતિબદ્ધ સર્જકોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ગાંધીયુગીન સાહિત્ય મૂલ્યનિષ્ઠ સાહિત્ય હતું. સામાજિક પ્રવાહોને ઝીલવા અને સામાજિક પ્રવાહોને ઘડવા એ, એ સમયના સર્જકોનો ધર્મ હતો. આપ સર્જકને વિપ્લવી, વિદ્રોહી કહો છો. સર્જક શાની સામે બળવો કરે છે અને કઈ રીતે ?

ઉત્તર : ઉમાશંકર, સુન્દરમ્, કરસનદાસ માણેક, શ્રીધરાણી આ બધાને વાંચીએ ત્યારે રોમાંચ થાય એવા સરસ એ કવિઓ છે. પોતાના સમયમાં જે કુંઠિત કરે છે, કેદ કરવા માંગે છે, એ સત્તા સામે એ વિદ્રોહ કરે છે. ‘હું ગુલામ ? સૃષ્ટિબાગનું અમૂલ ફૂલ માનવી ગુલામ ?’ એમ ઉમાશંકર કહે ત્યારે નાગ ફૂંફાડો મારીને ઊઠતો હોય એમ લાગે. હવે આગળ જતાં તકલીફ શું થાય છે કે તમે તમારી આસપાસના માણસને અને સમાજને, એની સમસ્યાને, સમજવાનો પ્રયત્ન કરો, એને માટે તમને અનુકંપા થાય એ એક વસ્તુ બની. પણ એનો ઉકેલ કઈ રીતે આવે એ કેટલાક મહાનુભાવોએ બતાવ્યું છે. એ મહાનુભાવ ગાંધી હોય, માર્ક્સ હોય, શ્રી અરવિંદ હોય કે મૂડીવાદી વિચારક કેન્સ જેવો પણ હોય. હવે એમાંથી કોઈ પણ એક ગુરુ લઈને તમે કંઠી બાંધો તો તકલીફ થઈ જાય, કારણ કે પછી તમે શિષ્ય બની શકો પણ કવિ ન બની શકો. એટલે પ્રતિબદ્ધતા એક વિચારસરણી સાથે ન હોવી જોઈએ, પ્રતિબદ્ધતા સચ્ચાઈ સાથે હોવી જોઈએ એમ મને લાગે છે.

પ્રશ્ન : આપે અગાઉ નરસિંહ મહેતાના નાટકની વાત કરી. એ તંતુ ફરી સાધીએ તો ? ગુજરાતીમાં નાટકો બહુ ઓછાં લખાય છે. આપનાં નાટકો ભજવાયાં, સફળ થયાં, યાદગાર બન્યાં, એટલું જ નહીં, આપે અનેક પ્રકારનાં નાટકો આપ્યાં. - રૂપાંતર, ભાષાંતર, રેડિયો-નાટક, સંગીત-નાટક. નાટ્યલેખનની પ્રક્રિયા વિશે જાણવું છે. એમાં કોઈ પડકારો ખરા ?

ઉત્તર : નાટક લખતી વખતે કવિતા લખવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ, નાટક લખતી વખતે વાર્તા લખવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ, નાટક લખતી વખતે નાટક લખવાનું ચાલુ કરવું જોઈએ. નાટક લખવું એ શું છે ? તો સૌથી પહેલાં તો તમને એકેએક વસ્તુ દેખાવી જોઈએ. તમે આંખ મીંચો અને તમારી સામે પડદો ઊઘડવો જોઈએ, તપ્તો તમને દેખાવો જોઈએ. એટલે જાતે જોઈ જોઈને નાટક લખવું જોઈએ. મને નાટક લખતાં લખતાં જોવાની બહુ મજા આવે છે. એની આસપાસનો સન્નિવેશ જોવાની પણ બહુ મજા આવે. અને પછી કોઈક દિગ્દર્શક એનાથી જુદો સન્નિવેશ કરે તો એની સાથે ઘણી ચર્ચાઓ પણ થાય. હું દિગ્દર્શક સાથે મૈત્રી કરી શકું છું, પણ તાબેદારી નહીં કરું. બીજું, નાટક કાનથી સાંભળતાં સાંભળતાં લખવું જોઈએ. તમારું પાત્ર બોલે એને બોલવા દો. એવું થાય તો તમે કૃત્રિમ ભાષામાં સંવાદો લખતા અટકી જશો. “અહો, આપ આજે અહીં આવ્યા તો અમને ઘણો આનંદ થયો”, એવું જો કોઈ મહેમાન આવે એને આપણે કહીએ તો એ આપણી સામે જોઈ રહે, એ મહેમાનને એવું લાગે કે આપણે એનું અપમાન કર્યું છે અને એ ચાલ્યો જાય. એવી ચાંપલૂસીભરી ભાષા કોઈ ન વાપરે. માણસ જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં કઈ રીતે બોલે છે એ સાંભળવાની કેટલી મજા આવે છે. દસ મિનિટમાં તમારે ગુજરાતી ભાષાના અનેક થર મંચ ઉપર મૂકવાના છે. મધુ રાયની સંતુની ભાષા અને પ્રોફેસર હિમાદ્રીની ભાષા જે રીતે ચાલે છે એમાં કેટલી મજા છે. નવા નાટકકારો આપણે ત્યાં સરસ લખે છે. સૌમ્ય જોષી, પ્રવીણ પંડ્યા, નૌશિલ મહેતા, વિનીત શુક્લ, બધાં આપણી અભિનેય કળાને પોતપોતાની રીતે આગળ વધારે છે.

પ્રશ્ન : આપ વિવેચનક્ષેત્રે પણ સક્રિય છો, સિતાંશુભાઈ. આજના ગુજરાતી વિવેચન વિશે આપનો અભિપ્રાય ?

ઉત્તર : જે જૂની ગુજરાતી આવડવી જોઈએ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી આવડવાં જોઈએ, એ બધી આવડતો આપણું વિદ્યાજગત છેલ્લાં દસેક વર્ષ કે એની આસપાસથી જાણે કે ખોવા માંડ્યું છે. એને કારણે ઇમ્પ્રેશનિસ્ટિક ક્રિટિસિઝમ વધવા માંડ્યું

છે, એ પૂરી સજ્જતા વિનાનું વિવેચન છે. વાંચીને મનમાં જે છાપ પડે તે છાપ લખી નાખવી એનું નામ વિવેચન નથી. પછી એ છાપ સવળી હોય કે અવળી એનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અને એ દ્વારા બધું જાણીને પછી વિવેચન કરવું જોઈએ. વિવેચનની સાધના એ કવિની સાધના કરતાં વધુ કપરી છે. કેટલાક વિવેચકો સરસ કામ કરે છે, જેમ કે હેમંત દવે સરસ વિચારક છે, રાજેશ પંડ્યા પણ ખૂબ જાણે છે. પણ કાવિદાસ કહે છે તેમ એક આંગળીએ ગણીએ તો બીજી આંગળી અનામિકા થઈ જાય, કારણ કે બીજા કોઈનું નામ લેવાનું મન ન થાય. એવી પરિસ્થિતિ સારી નહીં. એને કારણે જ જ્યારે કુ-કવિતાનો વિરોધ કરીએ છીએ ત્યારે કહે છે કે તમે ગઝલનો વિરોધ કરો છો. કવિતા વિશે જે સતત ગડમથલ થવી જોઈએ તેને બદલે વાહ-વાહ કેટલી થઈ, મુશ્કાવરામાં કેટલા છવાઈ ગયા, લોકાભિમુખ કેટલા થયા એ જોવાય છે. પછી કહે કે તમે કવિતાને લોકોથી દૂર લઈ ગયા. પણ લોકોને કવિતાની નજીક લાવવાના છે, અને એને માટે પ્રજાની રુચિનું ઘડતર કરવું જોઈએ. યુનિલાલ મડિયા તો ‘રુચિ’ નામનું આખું સામયિક ચલાવતા. એટલે સહૃદયતાની સાધના આપણે આખી પ્રજા માટે કરવી જોઈએ. તેને બદલે પ્રજાને ગુમરાહ કરીને સસ્તી તુકબંધીઓથી આપણે એમનું મનોરંજન કરીએ છીએ. જીવન વિશેના એમના ઘડાઈ ગયેલા ખ્યાલો સાથે કોઈક રીતે તાળો મેળવી આખી પ્રસિદ્ધ થવું એ સર્જકનું લક્ષણ નથી. પ્રજાને એ બહુ ભારે પડશે.

પ્રશ્ન : આપે ‘એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર’નું સંપાદન પણ કરેલું, એ અનુભવ કેવો રહ્યો ?

ઉત્તર : એ તો બહુ અદ્ભુત અનુભવ હતો. પાંચ વર્ષ એટલાં તો પરિશ્રમનાં ગયાં, અને એ ખેતી કરી તો એટલો તો સરસ પાક લણવા મળ્યો કે આજે મારા સર્જક-વિવેચક મિત્રો આખા હિન્દુસ્તાનમાં છે. ભારતીય સાહિત્યને સમજવાની મથામણ કરવી એ પણ એકવીસમી સદીના ગુજરાતી સર્જક માટે તો જરૂરી ગણાય ને. ! ખૂબ લેખકોને મળવાનું થયું, એ પાંચ વર્ષમાં ખૂબ ફરવાનું થયું.

પ્રશ્ન : આપ શિક્ષણ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા રહ્યા. ભારત ઉપરાંત બીજા દેશોની શિક્ષણપદ્ધતિઓનો આપને જાતઅનુભવ પણ છે. ભારતીય શિક્ષણ વિશે શું કહેશો ?

ઉત્તર : ભારતમાં માસ્ટર્સ ડિગ્રી લેવી અને પશ્ચિમમાં પીએચ.ડી. કરવું એના જેટલું ઉત્તમ કોમ્પિનેશન મેં જોયું નથી. કારણ કે આપણું શાળાનું ભણતર, આપણાં

બાલમંદિરો, બહુ સરસ છે. અત્યારે થોડો અંગ્રેજીનો મોહ થયો છે અને આપણે ત્યાં ન હિન્દુસ્તાની અને ન પશ્ચિમી, એવી સ્કૂલો ખૂલી ગઈ છે. એનાથી મુશ્કેલી સર્જાય છે. બાકી તો આ ગિજુભાઈનું ગુજરાત છે; અહીં નાનાભાઈની શાળાઓ, કોલેજો છે; અહીં ડોલરરાય માંકડની યુનિવર્સિટી છે અને આખા ભારતનું એવું છે, બધે ખૂબ સરસ શિક્ષણ છે. પણ હમણાં છેલ્લા બે-ત્રણ દસકાઓમાં હિન્દુસ્તાનમાં શિક્ષણનું વ્યાપારીકરણ એટલું બધું વકર્યું છે, જાણે અણધાર્યો કેન્સરનો રોગ પકડાય અને વશમાં ન રહે. પણ એકંદરે મને એમ લાગે છે કે અમેરિકામાં જે પુસ્તકાલયો છે, જે સગવડો છે, જે સેમિનાર છે, શિક્ષક-વિદ્યાર્થીનું જે પ્રમાણ છે, જે રીતે અધ્યાપકોની નિમણૂક થાય છે, આ બધું જોતા, ત્યાં અનુસ્નાતક અભ્યાસ કરવાની ખૂબ મજા આવે છે. અમેરિકાની સ્કૂલોમાં જે અભ્યાસક્રમ છે, તે ચોંકી જવાય એટલો ખરાબ છે. ત્યાં કોઈ શિસ્ત નથી, સ્વતંત્રતાનો જે ખોટો ખ્યાલ છે તેનાથી ત્યાંની સ્કૂલો બહુ દયનીય સ્થિતિમાં છે.

પ્રશ્ન : આપને અનેક સાહિત્યિક સન્માનો પ્રાપ્ત થયાં છે. સાહિત્યલક્ષી સન્માનો, એ સન્માનો આપતી સંસ્થાઓ અને એ સંસ્થાઓના સંચાલન વિશે આપ શું કહેશો ? આપ આપની આટલી દીર્ઘ કારકિર્દી દરમિયાન મોટે ભાગે સંસ્થાઓમાં ખાસ સક્રિય રહ્યા નથી.

ઉત્તર : આરાધનાબહેન, સંસ્થાઓમાં ચડતી-પડતી બહુ આવ્યા કરે છે. પશ્ચિમ પાસે કદાચ આપણે એ શીખવા જેવું છે કે સંસ્થાઓને વ્યક્તિ-નિરપેક્ષ કેવી રીતે બનાવવી. હેના આરેડ જેવા વિચારકો તો અંગત અને બિનઅંગતને કેવું સરસ છૂટું પાડી આપે છે. અથવા તો ઓડેન જેવો કવિ કેવું સરસ એમ કહે છે કે 'પ્રાઇવેટ ફેઇસીસ ઇન પબ્લિક પ્લેસિસ આર વાઇઝર એન્ડ નાઇસર ધેન પબ્લિક ફેઇસીસ ઇન પ્રાઇવેટ પ્લેસિસ.' આપણે જાહેર સંસ્થાઓને બહુ અંગત રીતે ચલાવીએ છીએ. દાખલા તરીકે મુનશીજી છેલ્લાં વર્ષોમાં પરિષદને બહુ અંગત રીતે ચલાવતા હતા, એટલે ઉમાશંકરને પરિષદ-મુક્તિની જરૂર પડી. પણ ઉમાશંકર ગયા એટલે પાછી પહેલાંના જેવી પરિસ્થિતિ થઈ ગઈ. અનેક ઉત્તમ સર્જકોને આપણી સંસ્થાઓમાંથી બાકાત રાખવામાં આવે છે, અનેક લેણ-દેણના હિસાબો દ્વારા પારિતષિકો અપાય છે, જ્ઞાનસત્રના વક્તાઓ નક્કી થાય છે, પ્રમુખો નક્કી થાય છે. દિલ્હીની અકાદમીમાં ચૂંટણીની પ્રક્રિયા રહી છે, તાજેતરમાં સાહિત્યિક સંસ્થામાં નિમણૂક બાબતે મારો એક પત્ર પણ જાહેર થયો છે. જ્યાં સુધી આપણે આપણા સવાલોનો સામનો નહીં

કરીએ ત્યાં સુધી આપણી સંસ્થાઓ બિનઅંગત રીતે નહીં ચાલે અને જ્યાં સુધી સંસ્થાઓ બિનઅંગત રીતે નહીં ચાલે ત્યાં સુધી પંદરથી પાંત્રીસ વર્ષની વચ્ચેનાં જે યુવક-યુવતીઓ લખે છે એમને આપણી સંસ્થાઓમાં કોઈ સ્થાન નહીં મળે. તો સોવિયેત યુનિયનના ‘રાઈટર્સ યુનિયન’ની જેમ સાધારણતા જો સ્વીકાર્ય હોય તો સોલોનિલ્સિન ને પાસ્તરનાકને એમાં સ્થાન જ ન હોય. વિચારસરણીઓ, નામના, અંગત સ્વાર્થ, પૈસા આ બધાંને જો સંસ્થાઓ વશ થશે તો પ્રજા માટે એનું પરિણામ સારું નહીં આવે. ઉમાશંકર કહેતા હતા તેમ, આપણે સર્જનાત્મકતાને ઇમારત જેવી કરી નાખવી છે કે વૃક્ષની જેમ નિજલીલાથી ચાલતી રાખવી છે, એ પ્રજાએ નક્કી કરવાનું છે. આ અઘરું, આ સહેલું, આ લોકાભિમુખ એ જાતની ચર્ચાઓ નહીં, પણ સાહસિકતા, સર્જકતા, સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ શું છે, મહેનત ક્યાં છે, એ ચર્ચાવું જોઈએ. એ પ્રજાનું રુચિ-ઘડતર છે, અને એ કરીશું તો સંસ્થાઓ નરવી રહેશે.

પ્રશ્ન : સંસ્થાઓ સાથેના આપના સંબંધોની વાત કરીએ છીએ તો એમાં એક અપવાદ છે. આપ વર્ષોથી ફાર્બસ સાહિત્ય સભાના ટ્રસ્ટી છો, એના સામયિકનું સંપાદન પણ કરો છો. આ વર્ષે આ સંસ્થા એનાં ૧૫૦ વર્ષ પૂરાં કરી રહી છે, એ વિશે કંઈક કહો. ફાર્બસ સભાનો જનસંપર્ક પ્રમાણમાં બહુ ઓછો કેમ રહ્યો છે ?

ઉત્તર : તમારી વાત બરોબર છે કે ફાર્બસ સભાનો જનસંપર્ક ઓછો રહ્યો છે. ફાર્બસ સભાનું મૂળ સ્વરૂપ એ સંશોધનની સંસ્થાનું છે. એટલે એનો હસ્તપ્રતસંગ્રહ ખૂબ સારો છે. દેશ-દેશાવરના સંશોધકો પણ એની હસ્તપ્રતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યાં સંશોધનની પ્રવૃત્તિ નબળી પડે ત્યાં ફાર્બસ સભાનો જનસંપર્ક ઘટે. એનો એક ઉપાય એ છે કે ફાર્બસ સભાએ એનો જનસંપર્ક વધે એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરવી જોઈએ. પણ ખરેખર તો જનસંપર્ક વધારવા માટે પ્રજાનું ઘડતર થવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રજામાં સંશોધકો બહુ મોટી સંખ્યામાં ક્યારેય આવે નહીં, પણ જે સંશોધકો હોય તેમાં થોડો ઉમેરો થાય તો ફાર્બસ સભા એમને ઉપયોગી લાગે. ફાર્બસમાં મુશ્કાવરાઓ ગોઠવીને બધાને ભેગા કરવા, વાહ-વાહ અને દુબારા-દુબારા કરીને બધાં ઘેર જાય, એ તો ફાર્બસ સભાનો અંત લાવી દેશે. પણ સંશોધનવૃત્તિ વધારવી, એને માટે ત્યાં જે છે એને વધુ ઉપલબ્ધ કરાવવું એ બધું કર્યાં કરીએ છીએ. પણ એ સિવાય પણ એમ લાગતું હોય કે અમુક કરવાથી સંશોધનવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે અને એને માટે ફાર્બસ સભા કંઈ કરી શકે એવું કોઈ પણ કહે તો એ ફાર્બસ સભાના લાભમાં

જ છે, અને ટ્રસ્ટીમંડળ તરફથી એ બધાંનું સ્વાગત છે.

પ્રશ્ન : વિશ્વની કઈ સર્જકચેતનામાંથી પ્રેરણા મેળવો છો ?

ઉત્તર : આરાધનાબહેન, આ વિશ્વસાહિત્ય એટલું જબરદસ્ત છે. હોમર ખૂબ ગમે, દાન્તે ખૂબ ગમે, ગેટે પણ ખૂબ ગમે અને પછી બોદલેરને વાંચીએ, કાફકાને વાંચીએ, એલિયટને વાંચીએ, રિલ્કેને વાંચીએ ત્યારે આપણને એમ થાય કે આ દરેક માણસ કેટલી જુદી જુદી રીતે જીવનને સમજવાનો અને માણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. માણવું એટલે માત્ર રોમેન્ટિક રીતે નહીં, વેદના પણ માણી શકાય. કાફકા પણ જીવનને માણતા હતા. લા.હા.નું પણ એક નાટક છે, ‘મરી જવાની મજા’. પણ મને અંગત રીતે હોમર બહુ ગમે. આ બાજુ કાલિદાસ બહુ ગમે, ભાસ ગમે. આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય પણ ઉત્તમ છે. ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ વાંચો તો રૂવાં ઊભાં થઈ જાય, નરસિંહ વાંચો તો તરબોળ થઈ જવાય, અખો વાંચો તો લાગે કે વધારે પડતા લાગણીવશ ન થઈ જવું. સાહિત્ય આપણું નિરંતર ઘડતર કરતું રહે એ જરૂરી છે. જગતસાહિત્યના કોઈ પણ માસ્ટરના ચરણે બેસી જવું બહુ જોખમી છે. કોઈ પણ માસ્ટરના ચરણે ન બેસવું અને આપણે પોતે માસ્ટર થઈને કોઈને આપણા ચરણે બેસાડવાના ચાળે ન ચડવું. એટલે સમાદરપૂર્વક જગતસાહિત્યના સર્જકોને હેતુપૂર્વક વાંચવા. એમની કવિતાઓ તો જ ઊઘડે જો સંશોધનવૃત્તિથી વાંચીએ, નહીં કે પૂજનવૃત્તિથી. ન્યાયાલયોમાં ધર્મગ્રંથો ઉપર હાથ મૂકીને સોગંદ લેવાની પ્રથા છે એ બાબતે મને ઘણી વાર થાય કે એને બદલે એવી ફરજ પાડવી જોઈએ કે એ ધર્મગ્રંથ ખોલીને દસ મિનિટ વાંચીને આવો, પછી તમારી સાક્ષી આપો.

પ્રશ્ન : આપની આધ્યાત્મિકતા ? ઈશ્વરમાં માનો છો ?

ઉત્તર : મારી એટલી બુદ્ધિ ચાલતી નથી કે હું ઈશ્વરમાં, અથવા આ આખું તંત્ર દેખીતી રીતે જે નિયમિત રીતે ચાલે છે એ શા માટે અને કેવી રીતે ચાલે છે એ સમજી શકું. હું બહુ મથામણ કરું છું. મને અધ્યાત્મનો કોઈ છોછ નથી, પણ અપ્રમાણિક રીતે કહેવું કે મને ખબર પડી ગઈ છે અથવા અમુક જણને ખબર પડી ગઈ છે અને હું એમાં વિશ્વાસ રાખું છું, એમાં કંઈ માલ નથી. જો ગૌતમ બુદ્ધને કે શંકરાચાર્યને ખબર પડી ગઈ હોય તો એમને માટે સારું છે અને આપણે એમને વાંચીએ એને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. પણ તમે વિચાર કરો કે જગતમાં આટલી બધી વેદના કેમ છે, આટલું બધું દુરિત કેમ છે, આટલી બધી અતંત્રતા પણ કેમ છે. એક તરફ આ ગ્રહ-નક્ષત્રો આટલા

લયબદ્ધ રીતે બ્રહ્માંડમાં ફરે છે, પણ આપણને એ જ ખબર નથી કે એ શા માટે ફરે છે. ઉમાશંકર અધ્યાત્મમાં બહુ માનતા હતા. ‘સમુત્કર્ષે, દ્વાસે, ઋતલીલા અભિરમે.’ એ બહુ સરસ પંક્તિ છે, મને એ બહુ ગમે પણ છે. પણ હું એની સાથે સંમત નથી. સરસ એટલા માટે છે કે એમની લગનીમાંથી આવેલી છે. પણ આ દુરિત, આ પીડા, એ બધાને નજરઅંદાજ કરીને તમે એમ કહો કે આ બધું પરમાત્માની લીલા છે તો એ ક્યાં તો કાયરતા છે, કે મૂર્ખતા છે. એટલે અધ્યાત્મ તો એમાં છે કે તમે પ્રયત્ન કર્યા કરો અને જ્યારે ન સમજાય ત્યારે પ્રમાણિકતાપૂર્વક ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’ નાટક લખો.

પ્રશ્ન : આપના સાહિત્યેતર શોખ-રસ-રુચિ ક્યાં ?

ઉત્તર : ફરવાનું બહુ ગમે. એક બાજુ બહુ ફરાતું નથી, અને બીજી બાજુ બહુ ફરાય છે. કારણ કે કાર્યક્રમોમાં જઈએ ત્યાં આસપાસ બધું જોવા જઈએ. દેશ-વિદેશોમાં જઈએ ત્યાં તમારા જેવા મિત્રો અને કુટુંબનાં બધે ફરવા લઈ જાય. બીજું, દીકરીને ઉછેરવી, એની શક્તિઓ પ્રગટ થાય, એને જીવનમાં મજા આવે એ માટે મથામણ કરવી, એ અમારા આખા કુટુંબની મનગમતી પ્રવૃત્તિ છે. અને સામેથી એ પણ અમને એટલું જ આપે છે, એ જે રીતે જીવે છે એનાથી અમારું પણ ઘડતર થાય છે. અને મામા-માસી-કાકા અને એમનાં સંતાનો, એ બધાંનાં જીવન, અમારાં પોતાનાં જીવન, કઈ રીતે ચાલે છે એ પણ એક રસનો વિષય છે. આપણું પોતાનું જીવન, જીવન એટલે એ વિશેનો કોઈ એન્સ્ટ્રેક્ટ ખ્યાલ નહીં. એ બધી મજા છે.

પ્રશ્ન : ગુજરાતી કવિતાનું ભાવિ આપને કેવું લાગે છે ?

ઉત્તર : બહુ સારું લાગે છે. નવા નવા કવિઓ ખૂબ સરસ લખે છે અને જૂના જૂના કવિઓ બહુ સરસ લખી ગયા છે. સવાલ એ છે કે નવા કવિઓએ જૂના કવિઓનું વાંચવું જોઈએ. આજે અભ્યાસનો થોડો અભાવ વર્તાય છે. સરસ કવિતા લખતા હોય પણ નરસિંહ, નવલરામ, નર્મદ વાંચ્યા ન હોય, આખું જગતસાહિત્ય આત્મસાત્ કર્યું ન હોય. આ જે મજા છે તે આ લોકો ચૂકી જતા હોય એમ લાગે છે. પણ મારા અનુગામી સર્જકો પાસે તો આખું જીવન પડ્યું છે. એટલે સર્જકતા છે, એની સાથે થોડી આપ-કેળવણી પણ કરે એ જોવાના મનમાં અરમાન છે.

પ્રશ્ન : આપનાં સમગ્ર સર્જનો પર નજર નાખો તો કંઈક બાકી રહ્યાનો ભાવ થાય છે ?

ઉત્તર : દરેક કૃતિ લખાય પછી એવો ભાવ થાય. અંદરનું અને બહારનું વાસ્તવ

અગાધ છે. અને એટલે જ હું અધ્યાત્મનો ઈનકાર કરું છું. કારણ કે એમાં કોઈને દર્શન થયું તે આપણને પકડાવી દે. મારું નરસિંહ મહેતાવાળું નાટક એ પહેલાંનાં નાટકોથી જુદું છે અને હવે જે લખાશે તે એનાથી જુદું હશે. ‘ઓડિસિયસનું હલેસું’માં ઊગતી જુવાનીનાં જે મસ્તી અને તોફાન હતાં તે જુદાં હતાં. જીવનના દરેક દશકનો અનુભવ મારે માટે અપૂર્વ છે, અને એને ત્યાં સ્થિર રહીને માણવો જોઈએ. ‘અહીં’ અને ‘આજ’, એ બે શબ્દોનો જો મહિમા સમજાય તો મજા આવે.

પ્રશ્ન : સિતાંશુ મહેતાને જીવનના નિચોડરૂપ સંદેશો આપવાનું કહ્યું તો એ શું હોય ?
 ઉત્તર : એ જ કે જીવનને બહુ નિચોડવું નહીં, અને સંદેશા આપવા નહીં. જીવન એની જાતે વહે છે, એને જે પ્રગટ કરવું હોય એ કરે. એટલે મારી એક ગમતી કવિતા છે ‘વેદના’ એ છે – ‘વેદના તું અંધ ન કર, વેદના તું નેત્ર દે’ આપણો પેઈન-થ્રેશોલ્ડ ઊંચો રાખવો જોઈએ. દુઃખ સહન કરવાની ક્ષમતા અને દુઃખ પડે તો કોઈને શરણે ન જવાની ટટારી એ બધું મારા જીવનમાં મને બહુ ગમે છે. એનાથી દુઃખડાં ઓછાં નથી થયાં, પણ એની મજા માણવાની એક ક્ષમતા અંદરથી પ્રગટે છે. દરેકને સંઘર્ષ છે, દરેકને ઉત્સવ પણ છે. તો માણસમાત્રના જીવનોત્સવને અને જીવનસંઘર્ષને વિનયથી અને સમભાવથી જોઈએ તો એના જેવી જીવનની બીજી કોઈ મજા નથી.

૧૪

‘કાવ્યપુરુષ
 પંખીની પડછાયા
 પકડે છે
 નાખી
 ભાષાજાળ’

– લાભશંકર ઠાકર (‘ભાષા’માંથી)

અભિનંદન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના કાર્યકારી નિયામક શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈના માર્ગદર્શન હેઠળ શ્રી મુક્તિ પંચાલે ‘બે નિબંધકારો : સુરેશ જોષી અને ભોળાભાઈ પટેલ (ગુજરાતી લલિતનિબંધ અને પ્રવાસનિબંધના સંદર્ભમાં)’ વિષય પર મહાનિબંધ લખીને પીએચ. ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમ જ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના પૂર્વનિયામક શ્રી રમેશ ર. દવેના માર્ગદર્શન હેઠળ શ્રી કનુભાઈ ટી. ખડકિયાએ ‘અનુઆધુનિક ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તા : પાંચ વાર્તાકારોના ખાસ સંદર્ભે’ (હિમાંશી શેલત, મોહન પરમાર, માય ડિયર જ્યુ, કિરીટ દૂધાત અને અજિત ઠાકોર) વિષય પર મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. બંનેને અભિનંદન.

ભાષાસજ્જતા અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત કલા સ્વાધ્યાય મંદિર અને માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્રના ઉપક્રમે ચાલતા ‘ભાષાસજ્જતા પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ’નું ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, અમદાવાદ દ્વારા આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૯-૧-૨૦૧૬થી તા. ૩૦-૧-૨૦૧૬ સુધી ચાલેલા આ ૧૦ દિવસીય અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીની વિદ્યાર્થિનીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ગુજરાતી ભાષા વ્યાકરણને કેન્દ્રમાં રાખીને ભાષાકૌશલો, અનુસ્વાર, જોડણી, વિરામચિહ્નો, શબ્દઘડતર, વ્યાક્ય રચના અને વાક્યના પ્રકારો, લેખનપદ્ધતિ જેવા વિષયો ઉપર વિવિધ વિદ્વાનોએ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. ૧૯ તા. ઉદ્ઘાટન બેઠકમાં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિષદ પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય, શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે માતૃભાષાનું મહત્ત્વ, શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ અભ્યાસક્રમની ભૂમિકા આપી હતી. તેમ જ કોલેજના આચાર્યશ્રી સંગીતાબહેન ઘાટેએ કોલેજમાં ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિષે માહિતી આપી. પુસ્તક દ્વારા મહેમાનોનું સ્વાગત કર્યું હતું. ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી ગાયત્રીબહેન પટેલ સર્વેનો આભાર માન્યો હતો. ટ્રસ્ટના મહામંત્રીશ્રી દામોદરભાઈ પટેલ તેમજ મંત્રીશ્રી ચંદુભાઈની હાજરી પ્રોત્સાહક રહી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સુંદર સંચાલન

ગુજરાતી અધ્યાપક શ્રી અજય રાવલે કર્યું હતું.

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સ્થાપના દિવસે તા. ૨-૧-૨૦૧૫ના રોજ શ્રી અમર ભટ્ટે કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં જહોન કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની રચના જેનો ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ કર્યો છે તે 'પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી, મુજ જીવન પંથ ઉજાળ'નું ગાન કર્યું હતું. તેમ જ રામદાસજીનું કાવ્ય, તુકારામના અભંગ, કવિ ઝો એ એકીન્સ એની રચના, રાહત ઇન્દોરીની રચનાઓ અને ઉમ્મર ખયામની રુબાઈઓ પ્રસ્તુત કરી.

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા નવલકથાકાર, વાર્તાસર્જક, નિબંધકાર શ્રી વીનેશ અંતાણીએ 'મારા અનુભવો, મારું સર્જન' વિશે વાત કરી હતી.

18

સમજ્યા

સૂરજ આ અમથું ઊગ્યો ને અમથું ખીલ્યું ફૂલ....સમજ્યા.

અમથું છે આ ઝાકળટીપું, અમથી ઊડી શૂલ...સમજ્યા.

અમથું આ પંખી બોલે છે, અમથું ઊડે કાગ...સમજ્યા.

અમથું આ એકલતા જેવું. અમથો ખીલ્યો બાગ...સમજ્યા.

અમથા આ શબ્દો જાગે છે, અમથો એનો અર્થ...સમજ્યા.

અમથી અમથી કરું કવિતા, અમથો બધો અનર્થ...સમજ્યા.

તેમ છતાં આ અમથું ના કંઈ, અમથો થતો સવાલ...સમજ્યા.

ઉપર નીચે, નાના મોટા, ફરકે અમથા પ્યાલ...સમજ્યા.

કાગળનો ડૂચો છે અમથો, અમથો આ ઘોંઘાટ...સમજ્યા.

અમથા અમથા તારા ઊહે, અમથી સળગે વાટ...સમજ્યા.

અમથી અમથી શરૂ થઈ છે, અમથો એનો અંત...સમજ્યા.

અમથું અમથું સમજ્યો જે કંઈ, અમથો બાધું તંત...સમજ્યા.

(‘બૂમ કાગળમાં કોશ’માંથી)

લાભશંકર ઠાકર

આ અંકના લેખકો

આરાધના ભટ્ટ : email : aradhanabhattach@yahoo.com

ઉર્વિશ વસાવડા : આશીર્વાદ એક્સ રે ક્લિનિક, ચિતાખાના ચોક, જૂનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

કૃષ્ણાદિત્ય : ૫, પાયલ શોપિંગ સેન્ટર, જવાહરનગર, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

ચંદ્રકાન્ત શેઠ : બી/૭, પૂર્ણેશ્વર ફેલ્ટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પરેશ નાયક : ૨/૫, મૃદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફેલ્ટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

યોગેશ જોષી : બી-૩૦૩, અર્જુન ગ્રીન્સ, મેનારવ હોલ પાસે, ઘાટલોડિઆ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧

રઘુવીર ચૌધરી : એ/૬, પૂર્ણેશ્વર ફેલ્ટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨

વિનોદ જોશી : 'પ્રયાગ', ૩૨, એતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

વિભા નાયક : ૨/૫, મૃદુલ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરા, ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ માર્ગ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

સતીશ વૈષ્ણવ : ૭/એ, મનદીપ ફેલ્ટ, હીરાબાગ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

હરીશ મીનાશ્રુ : સુમિરન ૮/એ, સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-૩૮૮૩૧૫

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-૧૫, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
ફોન નંબર : ૦૭૯-૨૭૯૧૩૩૪૪, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

નિબંધસંગ્રહો

છબિ ભીતરની	અશ્વિન મહેતા	150
મેનેજમેન્ટ, મનુષ્યત્વ અને સર્જકતા	પ્રદીપ ખાંડવાલા	90
પુનર્વિચાર	રઘુવીર ચૌધરી	100
પ્રેમ અને કામ	રઘુવીર ચૌધરી	80
સ્મૃતિ અંજલિ	નગીન ગાંધી	70
આદિવાસી જાણે છે	ગણેશ દેવી	50
વાડમાં વસંત	રઘુવીર ચૌધરી	100
મુદ્દાની વાત	રઘુવીર ચૌધરી	112
ભૃગુલાંછન	રઘુવીર ચૌધરી	120

પ્રવાસ

તીર્થભૂમિ ગુજરાત	રઘુવીર ચૌધરી	120
અંત:પુરમ્	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	200
અબુ તાલેબ ખાનનો પશ્ચિમી પ્રવાસ	યુનુસ ચીતળવાલા	100
ગિરનાર	સંજય ચૌધરી	200
અપરાજિતા	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	180
અમેરિકા વિશે	રઘુવીર ચૌધરી	120
અમેરિકા પ્રવેશ	દષ્ટિ પટેલ, સુરતા મહેતા	100
ચીન ભણી	રઘુવીર ચૌધરી	70

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems, Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

વૈવિધ્યસભર વાચનના રસિક ભાવકો માટેનાં તાજાં પુસ્તકો

ભારત-પાકિસ્તાનના વિભાજન વખતની આ વિષાદઘેરી અનુભવકથા ભારતભરમાં જાણીતા લેખક અને પત્રકાર ખુશવંત સિંહની કલમે લખાયેલી છે.

ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન

અનુ. જય મકવાણા, (કિંમત ૩૨૫)

આ પુસ્તકમાં એવી વ્યક્તિઓની મુલાકાતો અથવા ચરિત્રલેખનો છે જેમણે જાહેરજીવનમાં કશુંક નવું અને અણમોલ પ્રદાન કર્યું છે. જેમ કે ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, મોરારજી દેસાઈ, શંકરસિંહ વાઘેલા, રવિશંકર મહારાજ, પુ. ગ. માવલંકર, રમણ પાઠક, સુરેશ હ. જોશી, જુવાનસિંહ જાડેજા, નીરદ ચૌધરી, ખુશવંત સિંહ વગેરે.

વો જબ યાદ આયે

લે. ડંકેશ ઓઝા (કિંમત : 140)

આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ પાસે જ અગ્નિપરીક્ષાની અપેક્ષા કેમ રખાય છે ?, પુરુષને ભાગે ઈશ્વર અને સ્ત્રીને ભાગે ધર્મ એવું કેમ ? આવા અનેક પ્રશ્નો સાથે નવા યુગની મહિલાઓના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતા 25 તરોતાજા લેખોનો સંગ્રહ.

દિલ કે ઝરોખોસે

લે. કામિની સંઘવી (કિંમત : 115)

આ પુસ્તકમાં 12 પ્રકરણોમાં રંગભૂમિ વિષયક વિવેચનલેખો અને દેશ-વિદેશમાં ભજવાયેલાં નાટકો વિશેની વિરલ અને વિશિષ્ટ માહિતી ખજાનો છે.

સાભાર પરત

લે. વિનોદ ભટ્ટ (કિંમત : 140)

હાસ્યલેખકોમાં નવી અને મૌલિક પ્રતિભા ધરાવતાં નલિનીબહેન ગણાત્રાના આ પુસ્તકમાં 25 હાસ્યલેખો છે. 'લાભપાંચમ'નું 'લાફપાંચમ' કરીને તેમણે પુસ્તકની ઓળખ આપી જ દીધી છે.

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015

ફોન : 26304259

શિક્ષક ભલે પ્રતિભાશાળી કે વિદ્વાન ન હોય, પણ વત્સલ અને નિષ્ઠાવાન હશે તો રૂડાં પરિણામ આવશે જ. નિષ્ઠા હશે તો દૃષ્ટિ મળી રહેશે.

– મનસુખ સલ્લા

શિક્ષણ એટલે માત્ર પરીક્ષા એવા સમીકરણ ઉપર જ આવીને આપણે સૌ અટક્યા છીએ. વિદ્યાર્થીને વિદ્યાવિમુખ કરતાં અનેક તત્ત્વોમાંનું એક તત્ત્વ તે આજની પરીક્ષા પદ્ધતિ છે.

– પ્રવીણ દરજી

જીવનને ધન્ય બનાવવા ઇચ્છતા ધીરપુરુષોએ પણ જ્યાં ત્યાંથી – ઘણા ગ્રંથો અને ઘણા વક્તાઓને સાંભળીને સુવાક્યોનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. સુવાક્યોનો ભંડાર એ ધનના ભંડારથી પણ વધુ કીમતી છે.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

જીવનમાંથી જાગતા સવાલોનો જવાબ પણ જીવનમાંથી જડી આવે છે. વાંચન દ્વારા આપણા જીવનમાંથી જડેલા જવાબોનો તાળો બેસાડવા પૂરતો સાથ મળી રહે છે.

– વિનોબા

કોઈ પણ બુદ્ધિજીવી વ્યક્તિ પોતાના વિદ્યાક્ષેત્રની સીમાઓમાં પુરાઈને બેસી રહે એ પરવડે નહિ, બહારની દુનિયા સાથે એને નિસબત હોવી જોઈએ.

– એડવર્ડ સૈયદ

ઉમાશંકર જોશી શબ્દને ‘જ્યોતિનો અંકુર’ કહેતા. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ શબ્દને પ્રકાશરૂપ કહ્યો. શબ્દરૂપી પ્રકાશ વિશ્વને પ્રકાશમાન બનાવે છે. કવિ શબ્દ થકી જે ભાષાબંધ રચે છે તે આપણને આપણા કોયલામાંથી વિના આયાસ સહજ રીતે બહાર નીકળવામાં મદદ કરે છે.

– સંજય શ્રીપાદ ભાવે

કલા માનવીના કોઈ પણ હૃદયભાવનો આસ્વાદ્ય રૂપે થતો અવતાર છે.

– હસુ યાજ્ઞિક

સ્થાનસમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કૉલેજ,
વિસાવદર

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું, પોતાની જાતને માહટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાય રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ପ୍ରଥମ $\frac{1}{15750}$ ફେବ୍ରୁଆରୀ, 2016

ପରମ $\frac{1}{15750}$ ଜାନ્યୁଆରୀ, 2006

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ
પાકું પૂઠું, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

‘ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાકું પૂઠું, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિઃશેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્ત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાકું પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે
એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે.
એમનાં વિપુલ સાહિત્યરાશિમાંથી સંપાદકોએ
કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને
આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને
અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે
એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર
પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે.
આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ
કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ
તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની
રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન
સૌને ગમશે.

